

THEODOR W. ADORNO

EN

JOHN DEWEY:

OPVOEDEN IN DE MODERNE TIJD

RUDI DIEKSTRA S1265806

Faculteit Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit Groningen

Masterscriptie Filosofie en Educatie

Juli 2016

**Begeleiders: Dr. Hans Harbers
Dr. Titus Stahl**

3^e lezer: Prof dr. Barteld Kooi

Vakgroep: Ethiek, Sociale en Praktische Filosofie

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
HOOFDSTUK 1 ADORNO.....	5
1.1 De crisis van de opvoeding: Halbbildung.....	5
1.1.1 Verdinglijkte ervaringen.....	8
1.1.2 De rol van ervaring in de samenleving.....	11
1.2 Opvoeding, Kunst en Herstel van Ervaringen.....	15
1.2.1 Opvoeding tot Mondigheid.....	15
1.2.2 Kunst als Authentieke ervaring.....	18
Adorno's opvoedingsfilosofie: een kritische evaluatie.....	23
HOOFDSTUK 2 DEWEY.....	25
2.1 De opvoedingsfilosofie van Dewey.....	27
2.1.1 Ervaring en filosofie.....	27
2.1.2 Ervaring en samenleving.....	30
2.2 Opvoeding tot Democratie.....	34
2.2.1 Opvoeding en ervaring.....	34
2.2.2 Ervaring en kunst.....	39
Conclusie.....	43

INLEIDING

Wanneer filosofie volgens Hegel de tijdsgeest in gedachten zou moeten vatten, dan zijn Theodor W. Adorno (1903-1969) en John Dewey (1859-1952) uitermate interessante denkers. Adorno heeft een zeer pessimistische visie op de huidige tijdsgeest en hij maakt zich zorgen over het kritische gehalte van de moderne tijd¹. Of er een alternatief mogelijk is, blijkt voor Adorno een lastig te beantwoorden vraag.

De kennismaking met de pragmatische filosofie van John Dewey daarentegen was voor mij een eye-opener, omdat Dewey een veel hoopgevender perspectief inneemt. Ook Dewey signaleert maatschappelijke problemen die volgens hem kenmerkend zijn voor de moderne tijd, maar Dewey biedt daarvoor concrete oplossingen aan. Dewey heeft grote bekendheid gekregen als filosoof, maar ook als pedagoog. Hij heeft een optimistisch beeld van de doelstellingen van onderwijs en opvoeding. Zij kunnen bijdragen aan een betere of andere maatschappij. Voor mij was al snel duidelijk dat Dewey's opvoedingsfilosofie een interessant contrast vormt met de opvoedingsfilosofie van Adorno.

Adorno diagnosticeert de moderne tijd als een tijd van eenzijdige rationaliteit en van een druk-uitoefenend systeem op het individu. Dit systeem, dat volgens hem culmineerde in de gruwelen van de tweede wereldoorlog, heeft ertoe bijgedragen dat de moderne tijd volgens hem is verworpen tot een barbarische tijd, een tijd van onderdrukking en overheersing. De vraag is natuurlijk hoe er dan nog opvoeding mogelijk is. In de opvoeding worden de waarden en de gebruiken van de samenleving bewaard en doorgegeven. Maar wanneer een samenleving die gekenmerkt wordt door onderdrukking zich in de opvoeding reproduceert, dan zal deze samenleving statisch blijven en niet veranderen. Het probleem waarvoor Adorno opvoeding in de moderne tijd gesteld ziet is dat zij eigenlijk zou moeten bijdragen aan de autonomie van het individu. De moderne tijd maakt echter deze autonomie onmogelijk. Het individu doet geen ervaringen op die hem sterken in zijn autonomie.

Het alternatief dat Adorno biedt is een zogenaamde 'opvoeding tot mondigheid'. Het individu zou dusdanig mondig moeten worden dat hij in staat is tot verzet tegen de bestaande orde. Autonomie staat gelijk aan mondigheid, aldus Adorno. Toch blijft er aan dit alternatief naar mijn mening een aantal haken en ogen zitten. De sociale omstandigheden verhinderen de ontwikkeling van autonomie bij het individu. Een opvoeding tot mondigheid kan bijdragen tot autonomie. Maar hoe kan een samenleving die gekenmerkt wordt door onderdrukking deze autonomie bevorderen? Adorno heeft nog enige hoop voor opvoeding en onderwijs, maar zij moet zich wel bewust zijn van haar eigen onmacht in een tijd van onderdrukking en barbarij. De vraag blijft: wat zijn de gevolgen van een opvoeding tot mondigheid voor de maatschappij als geheel? Is er nog verandering mogelijk? Op deze vragen lijkt de opvoedingsfilosofie van Dewey een beter antwoord te hebben dan de opvoedingsfilosofie van Adorno. Waar Adorno in zijn geschriften over opvoeding de nadruk legt op de autonomie van het individu, daar legt Dewey namelijk de nadruk op twee polen in de opvoedingssituatie: het individu én de maatschappij. De hoofdvraag die ik in deze scriptie wil beantwoorden luidt daarom:

Biedt de opvoedingsfilosofie van Dewey een alternatief voor Adorno's opvoeding tot mondigheid?

Hoe meer ik mij verdiepte in Dewey, hoe meer overeenkomsten ik zag met Adorno. Beiden leggen namelijk een grote nadruk op de rol van persoonlijke **ervaringen** in hun denken.

---

1 Ik beschouw de geschriften van Adorno en Dewey nog altijd van toepassing op de huidige tijd.

Beide filosofieën zijn doordrenkt van dit begrip en ze zijn dan ook niet te begrijpen zonder de rol die ervaring speelt.

Ik wil daarom in deze scriptie de rol die ervaring speelt in de theorie van zowel Adorno als Dewey onderzoeken in de context van de opvoeding. Adorno en Dewey hebben beiden een normatieve opvatting met betrekking tot ervaringen. Ervaringen dragen bij tot autonoom handelen. Maar ook de samenleving kan uiteindelijk niet zonder autonoom handelende individuen. Adorno en Dewey verschillen echter in hun invulling van het ervaringsbegrip. Waar Adorno stelt dat ervaringen zouden moeten bijdragen aan verzet tegen de bestaande maatschappij daar wil Dewey aantonen dat ervaringen juist kunnen bijdragen aan het tot stand brengen van een andere of betere samenleving. De opvoeding dient er toe bij te dragen dat er *gemeenschappelijke ervaringen* tot stand kunnen komen.

De opzet van deze scriptie is als volgt: het eerste hoofdstuk is gewijd aan Adorno. Ik zal beschrijven wat de problemen zijn waar de opvoeding in de moderne tijd mee heeft te kampen (1.1). Deze problemen hangen samen met Adorno's theorie van de 'verdinglijking'. Deze theorie wordt door Adorno filosofisch onderbouwd (1.1.1), maar is ook terug te vinden in de samenleving als geheel (1.1.2). Adorno's basispremissie is daarbij dat verdinglijking ertoe bijdraagt dat authentieke ervaringen onmogelijk worden gemaakt. Paragraaf 1.2 is gewijd aan de rol die Adorno ziet weggelegd voor opvoeding in de moderne tijd. Opvoeding zou moeten bijdragen aan het herstel van authentieke ervaringen. Wat Adorno op het oog heeft is een opvoeding tot mondigheid (1.2.1). Niet alleen opvoeding kan echter bijdragen tot herstel van ervaringen. Ook kunst kan hiertoe een bijdrage leveren (1.2.2). De kunst maakt daarom deel uit van een opvoeding tot mondigheid. Daarna zal ik de positie van Adorno evalueren en aantonen dat Adorno's opvoedingstheorie op een aantal punten onbevredigend is omdat er spanningen blijven bestaan die moeilijk op te lossen zijn.

In hoofdstuk 2 wil ik daarom aan de hand van Dewey's opvoedingsfilosofie onderzoeken of er een mogelijk antwoord is op de problemen die Adorno ziet voor de opvoeding in de moderne tijd. Ik zal laten zien dat ook voor Dewey ervaringen onmisbaar zijn, zowel op filosofisch terrein (2.1.1) als in de samenleving (2.1.2). In paragraaf 2.2 wil ik laten zien dat Dewey uitgesproken voorstander is van een democratische opvoeding (2.2.1) waarbij uitwisseling van ervaringen centraal staat. Hierin lijken Adorno en Dewey erg te verschillen. Ook in het domein van de kunst legt Dewey de accenten anders dan Adorno. Volgens Dewey is kunst een communicatiemiddel bij uitstek (2.2.2). Daarna wil ik aantonen dat Dewey's opvoedingsfilosofie een uitweg biedt voor de problemen waartoe Adorno opvoeding in de moderne tijd gesteld ziet. Zij biedt een beter alternatief dan het alternatief dat Adorno zelf voorstelt.

HOOFDSTUK 1: ADORNO

1.1 DE CRISIS VAN DE OPVOEDING: HALBBILDUNG

Adorno's denken is gestempeld door de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog. De moderne tijd is een tijd van verval en barbarij en de tweede wereldoorlog is daarvan het levende bewijs geweest. Adorno is ervan overtuigd dat de maatschappelijke verhoudingen en de cultuur druk uitoefenen op het individu. De maatschappij is 'totalitair' geworden, een systeem waarin voor de vrijheid van autonome individuen geen ruimte is. Afwijken van de maatschappelijke normen is niet mogelijk. Ook voor de cultuur geldt dat de normen vastliggen. De cultuur is een systeem geworden, een industrie die goederen produceert volgens rationele en gestandaardiseerde schema's. Om deze reden spreekt Adorno ook van de 'cultuurindustrie'. De cultuur en de maatschappij produceren een individu dat onmondig en niet-autonoom is. Een individu dat niet voor zichzelf kan denken. De these die Adorno verdedigt is die van de Dialectiek van de Verlichting. De Verlichting is volgens Adorno in zijn tegendeel omgeslagen. De beloften van de Verlichting: vrijheid, autonomie en maatschappelijke vooruitgang zijn niet uitgekomen. Sterker nog, de Verlichting heeft ertoe bijgedragen dat er een maatschappij is ontstaan waarin geen sprake van autonomie en redelijkheid kan zijn. Sinds de Verlichting was de rede in verband gebracht met autonomie en vooruitgang. Wij zouden met onze rede kunnen heersen over de natuur. We zouden de natuur volledig kunnen kennen en naar onze hand kunnen zetten. Maar de moderne maatschappij heeft een eenzijdige vorm van de rede alomtegenwoordig gemaakt en tot hoogste norm verheven. In navolging van Max Weber spreekt Adorno over de zogenaamde 'instrumentele rede'. De instrumentele rede streeft naar zekerheid en een universeel en uniform wetenschappelijk wereldbeeld. Alles wordt onder rationele controle gesteld en beheersbaar gemaakt: 'Het enige wat nog bestaat is een louter instrumentele, technologische verhouding tot de natuur en tot elkaar' (Boomkens, 2011, p. 306). De moderne tijd wordt gekenmerkt door een eenzijdige vorm van rationaliteit en is daarmee allerminst redelijk. Dat is de 'dialectiek van de Verlichting'. De alomtegenwoordige instrumentele rede is omgeslagen in irrationaliteit. De tweede wereldoorlog is het bewijs dat de moderne maatschappij helemaal niet redelijk is:

Men spreekt van een dreigende terugval in de barbarij. Deze dreigt echter niet: Auschwitz was het. Barbarij blijft bestaan zolang de omstandigheden die deze terugval veroorzaakten, in wezen voortduren. Dat is heel de gruwelijkheid. De maatschappelijke druk gaat verder, ondanks alle onzichtbaarheid in de hedendaagse nood (Adorno, 1971a, p. 77).

De maatschappelijke omstandigheden die de terugval in de barbarij veroorzaakten ziet Adorno in de economische verhoudingen, in het verval van cultuur en in een invulling van het dagelijkse leven waarin geen plaats meer is voor authentieke en autonome ervaringen. Adorno beweert niet dat er een tijd is geweest waarin we volledig autonoom waren en in staat waren tot authentieke ervaringen. Wel beweert Adorno dat de moderne tijd in ieder geval een tijd is die autonomie onmogelijk maakt. De moderne omstandigheden worden beschouwd als een vorm van objectieve waarheid en zelfs als de weerspiegeling van een ideale maatschappij. Adorno is echter van mening dat de hedendaagse cultuur een cultuur van schijnwaarheid is.

In opvoedkundige termen is de huidige tijd volgens Adorno te kenschetsen als een tijd van *Halbbildung*. *Halbbildung* is volgens Adorno een vorm van opvoeden waarmee

ervaringen worden doorgegeven die fragmentarisch, verdinglijkt en niet authentiek zijn. Adorno plaatst zichzelf in de Duitse *Bildung*traditie, een traditie die streeft naar het bewerkstelligen van mondigheid en autonomie op basis van de rede. Gewoonlijk wordt *Bildung* meestal in verband gebracht met de Verlichting (Aufklärung) waarbij de verwachting wordt uitgesproken dat de mens zich dankzij een goede opvoeding kan ontwikkelen tot een autonoom wezen. De hoop is dan dat niet alleen het individu autonomer wordt, maar dat ook de maatschappij als geheel een betere samenleving wordt. Maar waar de *Bildung*traditie op zijn hoogtepunt nog streefde naar de ontwikkeling van een individu die vertrouwdde op zijn eigen verstand, daar kan er in de huidige situatie geen sprake meer zijn van een dergelijk individu. De maatschappij als geheel is immers irrationeel geworden, een systeem dat druk uitoefent op het individu. Autonom handelen is een illusie geworden. Waarin verschilt *Halbbildung* van daadwerkelijke *Bildung*? In zijn *Theorie der Halbbildung* schrijft Adorno:

Das Halbverstandende und Halberfahrende ist nicht die Vorstufe der Bildung, sondern ihr Todfeind (2006. p. 15).

Hier valt een belangrijk kenmerk van *Halbbildung* te schetsen: zij is geen stadium dat vooraf gaat aan de daadwerkelijke en algemene *Bildung*. *Halbbildung* is juist een bedreiging voor wat ooit eens *Bildung* werd genoemd, aldus Adorno. Wanneer er slechts sprake zou zijn van *Halbbildung* als voorstadium van daadwerkelijke *Bildung*, dan was er niets aan de hand. Maar *Bildung* is in de moderne tijd niet mogelijk. De moderne maatschappij reduceert ook de mens tot een middel, tot een radertje in een netwerk. De mens verhoudt zich op een calculerende wijze ten opzichte van zijn omgeving. Alles wordt onder rationele controle gesteld. De mens heeft zichzelf daarmee van zijn eigen natuur en van de omgeving afgesneden. De term die Adorno hiervoor gebruikt is 'verdinglijking'². Met verdinglijking wordt bedoeld dat de mens alles buiten hem als louter dingen en classificeerbare objecten beschouwt. Deze verdinglijking contrasteert Adorno met authentiek ervaren. In een vorm van authentiek ervaren neemt het subject een houding van openheid aan richting het object. De objecten buiten ons worden niet gereduceerd tot dingen en manipuleerbare eenheden. Authentiek ervaren is in de moderne tijd onmogelijk geworden, aldus Adorno, waarmee ook het oude *Bildungs*ideaal van autonomie bedreigd wordt. Een verdinglijkt bewustzijn kan namelijk niet autonoom zijn.

De verdinglijking die Adorno signaleert heeft gevaarlijke consequenties voor de opvoedingssituatie. De opvoeding zal er immers toe bijdragen dat er een verdinglijkte maatschappij gereproduceerd zal worden. In de *Bildung*traditie wordt er vanuit gegaan dat de cultuur en voornamelijk de hoge cultuur, wordt doorgegeven aan de volgende generatie. De vraag is dan wat de invloed is van de verdinglijkte cultuur op het individu.

Cultuurindustrie

Van de moderne cultuur kunnen we niet veel meer verwachten, aldus Adorno. Waar in de vroeg-moderne tijd cultuur bijdroeg aan de emancipatie van het individu, is daar in de moderne niet veel meer van over, aldus Adorno. In de moderne tijd wordt cultuur gelijkgesteld aan oppervlakkigheid, amusement dat verhandeld wordt als koopwaar. Adorno spreekt daarom over de zogenaamde 'cultuurindustrie'. In *The Culture Industry Reconsidered* (1991) betoogt Adorno dat de cultuurindustrie iets anders is dan een spontane cultuur die is opgekomen vanuit de massa. De cultuurindustrie werkt juist andersom. De calculerende en instrumentele rede heeft vat gekregen op de producenten die de consumenten alleen maar gestandaardiseerde goederen voorschotelen. Alle zogenaamde cultuur: popsongs, romans, films, tv-series wordt geproduceerd volgens vaste

² In paragraaf 1.1.1 zal ik dieper ingaan op de theorie van de verdinglijking.

en identieke formules. Alles wordt ondergeschikt gemaakt aan de wetten van de 'markt'. Er zou worden geproduceerd volgens de formule: 'u vraagt, wij draaien', maar Adorno en Horkheimer bestrijden dat ten zeerste:

De standaards zouden oorspronkelijk uit de behoeften van de consumenten voortgekomen zijn: daarom zouden ze met zo weinig weerstand worden geaccepteerd. Inderdaad is het de cirkel van manipulatie en terugwerkende behoefte, waartoe de eenheid van het systeem zich steeds hechter aaneensluit. Verzwegen wordt daarbij dat de de basis waarop de techniek macht over de maatschappij verkrijgt, de macht van de economisch sterksten over de maatschappij is. Technische rationaliteit vandaag de dag is de rationaliteit van de machtsuitoefening zelf (Horkheimer en Adorno, 2011, p. 135).

Hier zien we waar de Verlichting volgens Adorno praktisch toe geleid heeft: de economische verhoudingen worden bepaald door de economisch sterksten die de consument uitbuit met gestandaardiseerde goederen. De Marxistische analyse van uitbuiting wordt dus verbonden met de opkomst van de cultuurindustrie (Janssen, 1979). De kapitalist, de producent, buit de consument uit door hem gestandaardiseerde goederen, 'simpel amusement' voor te schotelen. Dit klimaat van 'geestelijke uitbuiting' heeft volgens Adorno funeste consequenties voor het individu. Volgens Adorno kan het individu in deze maatschappelijke verhoudingen niet tot volledige wasdom komen. Zijn potentie wordt hem door de cultuurindustrie afgepakt. Adorno spreekt over pseudo-individualisering, ik-zwakke, of nog sterker: de 'liquidatie van het subject'.

Stojanov (2012) beschrijft drie effecten die de moderne cultuur volgens Adorno heeft op het individu. Deze effecten hangen samen met de omgang met de 'culturele objecten', de goederen waarmee mensen zich in hun dagelijks leven omringen. Zij zijn kenmerkend voor het klimaat van *Halbbildung*.

Commodificatie

Allereerst is er in onze cultuur sprake van een verandering van culturele objecten in koopwaren. Alles is op de markt te koop en wordt verhandeld. Hierdoor verliezen goederen hun unieke vorm en kwaliteit. Volgens Adorno worden goederen op een gestandaardiseerde wijze aangeboden. Er is sprake van massagoederen, waarin elk goed inwisselbaar is met een ander goed. Stojanov beschrijft het probleem dat Adorno ziet als volgt:

The commodification empties the cultural objects of their inherent value as expressions of ideas that transcend the immediately-given, the factuality, and as shapers of the future of human lives (p.127).

Met de opkomst van de moderne consumptiemaatschappij is er een cultuur ontstaan waarbij alles *gestandaardiseerd* en volgens voorgeprogrammeerde schema's wordt geproduceerd. Een goed in zichzelf heeft geen waarde als het niet volgens deze schema's is geproduceerd. Maar Adorno betoogt juist dat een cultuurgoed pas waarde kan hebben als het afwijkt van deze schema's. Pas dan bezit het een functie van transcendentie. Het cultuurgoed wordt dan immers niet ondergeschikt gemaakt aan onze concepten en classificaties.

Fragmentatie

Een tweede effect van de moderne cultuur op het dagelijks leven is dat er volgens Adorno sprake is van *fragmentatie*. Een cultureel goed wordt niet meer beschouwd in samenhang met zijn ontstaansgeschiedenis, in de context waarin het goed tot stand gekomen is. Dit geldt volgens Adorno niet alleen voor culturele goederen, maar ook voor concepten en

kunstvormen. Stojanov verwijst naar een voorbeeld van fragmentatie dat Adorno zelf geeft in *Theorie der Halbbildung*. Adorno geeft daar een voorbeeld van wat voor hem typerend is voor het klimaat van *Halbbildung*: een lezer die de verkeerde conclusies trekt na het lezen van Kant's *Kritiek van de Zuivere Rede*. Het voorbeeld luidt als volgt:

This is the example of a person, who in his wish to grasp something 'higher' began to read Kant's Critique of the Pure Reason but then turned to astrology in order to comprehend the identity between the moral law within us and the sky full of stars above us. That person does not view the well-known assertion of Kant -that the inner moral law and the outer sky in a clear night are the most fascinating phenomena for him- in the framework of the argumentative structure of his philosophy where both moral law and beautiful sky appear as expressions of human perfection; that is of the human ability to synthesize single things and thoughts to universal and harmonic wholes (Stojanov, 2012, p. 127).

Dit specifieke voorbeeld is typerend voor het klimaat van *Halbbildung* dat Adorno als zo kenmerkend ziet voor de moderne tijd. Claims worden fragmentarisch gemaakt. Deze fragmentatie ziet Adorno ook terug in de kunstreceptie. Kunst wordt niet meer begrepen in de context van de onstaansgeschiedenis en ook de receptie van kunstwerken is verstrooid. Mensen zijn niet meer in staat om alle losse puzzelstukjes te synthetiseren tot een geheel.

Assimilatieve preparatie

Fragmentatie hangt samen met een derde effect van de moderne cultuur op het individu: *assimilatieve preparatie* van objecten. Hiermee wordt bedoeld dat goederen dusdanig worden voorgeschoteld aan mensen dat nieuwe ervaringen uitgesloten zijn. Nieuwe ervaringen gaan altijd gepaard met verrassing, eventueel ook met weerstand van het subject. In de moderne cultuur worden echter producten gemaakt volgens voorgeschreven en gestandaardiseerde schema's. Adorno spreekt daarom van de cultuurindustrie (zie paragraaf 1.1.2). Het subject krijgt een verwrongen beeld van het geheel. Het subject denkt dat wat hij voorgeschoteld krijgt 'waar' en 'objectief' is, maar dit komt alleen maar doordat deze waarheid hem wordt opgedrongen. In een dergelijk klimaat is er een lastige taak voor de opvoeding weggelegd. Wanneer de cultuur als objectief en 'waar' wordt beschouwd terwijl zij dat volgens Adorno niet is, dan leven mensen eigenlijk in een schijnwereld. Van een daadwerkelijke *Bildung*, als emancipatorisch ideaal, kan dan geen sprake meer zijn.

Samenvattend kunnen we zeggen dat het culturele klimaat van de moderne tijd volgens Adorno wordt gekenmerkt door commodificatie, fragmentatie en preparatie. De cultuur bestaat slechts uit gestandaardiseerde producten. De cultuur die wordt voortgebracht heeft daarmee een verkeerde invloed op de ervaringen die mensen opdoen. Wanneer de opvoeding deze cultuur zal reproduceren dan zal er ook geen betere samenleving mogelijk zijn. In een klimaat van *Halbbildung* zijn de ervaringen die mensen opdoen echter niet alleen gefragmenteerd maar ook verdinglijkt, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien. Ook deze manier van ervaren bedreigt de autonomie van het individu.

1.1.1 VERDINGLIJKTE ERVARINGEN

Het concept ervaring speelt een belangrijke rol in het denken van Adorno. Gewoonlijk wordt ervaring in de filosofie in verband gebracht met empirische waarnemingen. Het subject neemt de wereld op een bepaalde manier waar. Daarbij is er de aanname dat de ervaringen die het subject opdoet bijdragen aan onze kennis van de wereld. Een empirische-positivistische vorm van waarnemen, waarbij een beschouwer de wereld 'objectief' waarneemt, is echter niet de rol die Adorno aan ervaringen wil toeschrijven.

Volgens Adorno is de sociaal-historische context van ervaringen nooit weg te denken. Een individu neemt de wereld nooit in een isolement, in een bepaald vacuüm waar. Daarbij is Adorno zoals wij zagen van mening dat de ervaringen van in de moderne tijd verdinglijkt zijn geraakt en dat wij deze verdinglijkte ervaringen moeten zien te doorbreken.

Concepten

Voor Adorno spelen begrippen en concepten een belangrijke rol in het begrijpen van ervaringen. Concepten zijn altijd 'ervaringsgeladen'. Wanneer de context verandert dan verandert ook de betekenis van een concept. Daarbij is Adorno van mening dat de historisch-maatschappelijke context van de moderne tijd het opdoen van authentieke ervaringen verhindert, omdat onze concepten verdinglijkt zijn geraakt. Verdinglijking vindt plaats waar een instrumentele vorm van rationaliteit overheerst en waar we de wereld buiten ons beheersbaar willen maken. In de loop van de geschiedenis is het proces van de verdinglijking steeds overheersender geworden. Het is daarom de taak van de filosofie om de sociaal-historische bepaaldheid van onze concepten bloot te leggen. In de woorden van O'Connor:

Adorno's investigations are driven by a quite new agenda. The task of philosophy can never simply be dissection or justification of experience, or both. Rather, for Adorno, philosophy must try to understand the potential of experience in its current socio-historically determined forms. When Adorno speaks of experience he is referring to the contours of how individuals interact with each other and with their environment (2013, p. 55)

De filosofie zou zich volgens Adorno niet moeten richten op de psychologische of subjectieve mechanismen van de ervaring. Inzicht in deze mechanismen kan wel een bijdrage leveren aan het begrip van ervaring, maar alleen als ze beschouwd worden in de historisch-maatschappelijke context. Een persoon die in de middeleeuwen leefde had een ander ervaringsbegrip dan mensen die in de moderne tijd leven. Het kader van de sociaal-historische context bepaalt ook de ervaringen van de interactie tussen individuen en hoe het individu zijn relatie met de omgeving ervaart.

Zoals we in bovenstaand citaat zagen, moeten we het ervaringsbegrip van Adorno plaatsen in de context van interacties tussen individuen, maar ook in de interactie tussen individu en omgeving, tussen subject en object. Wanneer er sprake is van 'verdinglijkte ervaringen' dan is de transactie tussen mensen onderling verstoord, maar ook de interactie tussen subject en object. Het individu komt in een verkeerde relatie tot zijn omgeving en tot zijn medemensen te staan. Het object en onze medemensen worden gereduceerd tot louter dingen en tot abstracte eenheden.

Volgens Foster (2007) is het doel van Adorno's filosofie dan ook een project van het oproepen van een authentieke, niet-verdinglijkte, ervaring. Wij moeten daarvoor de concepten waarmee wij de wereld beschrijven aan een grondig onderzoek onderwerpen. Volgens Foster ziet Adorno in het tijdperk na de Verlichting een proces op gang komen waarbij de taal 'versteend' en verkild is geraakt. Concepten zijn leeg en als het ware uitgehold. Elk detail (*particular*) fungeert als iets van wat vervangbaar is door een ander detail, maar deze details zijn zelf leeg en staan niet in verbinding met elkaar. Dit proces ziet Adorno overall: in de omgang met goederen die verhandeld worden, in gestandaardiseerde producten die de cultuurindustrie voorschotelt en in muziek die volgens dezelfde schema's worden geproduceerd. In de filosofie en in de kunsten zou elk detail juist moeten verwijzen naar het geheel en andersom. De taak van de filosofie is dus het tot leven brengen van niet-verdinglijkte ervaringen maar dit kan alleen door te laten zien hoe concepten in de loop van de geschiedenis zijn 'verdinglijkt'.

Mediatie

Om te zien hoe concepten en ervaringen zijn verdinglijkt moeten wij ons volgens Adorno wenden tot de methode van mediatie (*mediation*). Met mediatie bedoelt Adorno dat subject en object elkaar 'transformeren', ze veranderen elkaar. De term mediatie is belangrijk omdat ervaringen volgens Adorno altijd gemedieerd zijn door de omgeving. Er is een constante wisselwerking, een interactieve relatie tussen subject en object. De structuur van ervaringen is daarom te omschrijven als een dynamische interactiviteit (O'Connor, 2013, p. 68). Wanneer wij willen begrijpen hoe onze ervaringen in de loop van de geschiedenis verdinglijkt zijn geraakt, dan kunnen we het alleen begrijpen in de context van mediatie. Wanneer wij de context van de verdinglijking begrijpen, geeft dit ons meteen een 'openheid' naar niet-verdinglijkte, of authentieke ervaringen. O'Connor beschrijft dit als volgt:

Nonidentical experience³ -experience that is not distorted or reduced to manipulation – involves, openness to the objects -people, the things of nature – that we encounter. Experience in this sense does not seek to confirm to us what we already think reality is: that can generate only a 'tautology'. (...) In nonidentical experience the individual thinks and conceptualizes in a way that is responsive to the objects with which the individual is engaging (2013, p. 16)

Mediatie kan omschreven worden als een definiërende activiteit, waarin het subject niet passief is in relatie tot het object en zich er van bewust is dat het object méér is dan wij met onze concepten kunnen zeggen. Een object is nooit volledig identiek aan het concept waarmee dat object omschreven wordt. Het probleem is echter dat een 'verdinglijkt bewustzijn' het object definieert volgens voorgestructureerde concepten en classificaties. Een vorm van identiteitsdenken waarin concept en object volledig samenvallen keurt Adorno af. Identiteitsdenken is een imperialistische manier om de natuur te manipuleren en te ordenen deze naar onze eigen concepten. Adorno gebruikt de term imperialistisch, omdat het subject het object volledig wil toe-eigenen en in zijn eigen subjectieve classificeringsschema wil persen. De spontaniteit van het object wordt daarmee volledig ondergeschikt gemaakt aan het kennende subject.

Niet-identieke

Ervaringen kunnen echter alleen authentiek zijn wanneer we het méér in de natuur, in het object buiten ons, erkennen. Onze concepten dekken de lading maar tot op zekere hoogte. Object en begrip vallen nooit volledig samen. De term die Adorno hiervoor gebruikt is het niet-identieke (*nonidentity*). In elke vorm van conceptualiseren blijft er een rest van niet-identiteit over, aldus Adorno. Dit is ook de reden waarom het object zijn bijzonderheid (*particularity*) blijft behouden. De rol van mediatie zou er daarom in moeten bestaan dat we niet abstraheren van elk particulier object. We moeten ervoor waken om het object niet onder een algemene noemer of klasse te scharen. Het mediatieproces zou ons ook moeten leren dat wij nooit passief registreren zoals bijvoorbeeld het empirisme ons wil doen geloven. Wij zouden de objecten ook niet volgens onze voorgekookte rationalistische schema's moeten ordenen. Dit kan alleen door onze conceptuele ervaringen aan een kritiek te onderwerpen, door te reflecteren op onze concepten.

Volgens Adorno kan mediatie bijdragen tot een versteviging van zowel het object als het subject. Mediatie draagt bij aan het analyseren van ervaringen en om te doorzien hoe concepten en ervaringen zich in de loop van de geschiedenis gesedimenteerd hebben en daarbij verdinglijkt zijn geraakt. Daarbij is mediatie ook meteen een kenmerk van een authentieke ervaring. Hierin zit een sterke normatieve dimensie. Een andere belangrijke

---

3 Ik maak in het vervolg van deze scriptie gebruik van de termen niet-verdinglijkte of authentieke ervaringen.

aanname van Adorno is dat het verdinglijkte bewustzijn dwang uitoefent op het individu. Pas wanneer het individu de onstaansgeschiedenis van deze dwangmechanismen doorziet komt er ruimte voor authentieke of geestelijke ervaringen. In de woorden van Adorno zelf:

I mentioned the concept of reified consciousness. Above all this is a consciousness blinded to all historical past, all insight into one's own conditionedness, and posits as absolute what exists contingently. If this coercive mechanism were once ruptured, then I think, something would be gained (Adorno, geciteerd uit: O'Connor, 2013, p. 70).

Wanneer het individu doorziet hoe zijn relatie met de omgeving en zijn medemensen in de moderne tijd verdinglijkt is geraakt kan er ruimte ontstaan voor een nieuwe relatie tussen mensen en hun omgeving. In paragraaf 1.1.2 zal ik beschrijven hoe de samenleving en de cultuur volgens Adorno als dwangmechanismen fungeren en hoe daarbij onze authentieke ervaringen beschadigd worden.

Het object als transcendentie

Wat echter zeer belangrijk is, is dat Adorno de notie van metafysica, van objectiviteit en waarheid, niet volledig op wil geven. Adorno bekritiseert de traditionele metafysica omdat zij de sociaal-historische context waarin het subject staat buiten beschouwing wil laten. Metafysisch denken is immers transcendent: ze abstraheert van de empirische werkelijkheid omdat ze streeft naar onvergankelijke kennis. Adorno wil de notie van transcendentie niet opgeven. Het object, blijft transcendent en blijft zijn status van bijzonderheid (*particularity*) behouden, aldus Adorno (zie O'Connor, 2012, p. 108). De concepten waarmee we de bijzonderheid van het object willen benoemen zijn echter sociaal-historisch bepaald en dus gemedieerd. Het denken moet daarom altijd kritisch blijven ten opzichte van zijn eigen concepten. Het denken bekritiseert en interpreteert zichzelf voortdurend door haar eigen concepten ter discussie te stellen. Dit is de methode van de 'negatieve dialectiek', een denken dat zichzelf telkens weer op actieve wijze bekritiseert. Juist met behulp van deze actieve denkhouding kan het individu een nieuwe relatie met het object, met zijn omgeving, bewerkstelligen. We zullen het object echter nooit volledig kunnen conceptualiseren. Maar juist wanneer we dit inzien kunnen we volgens Adorno een bepaalde vorm van 'openheid' naar het object hebben. Deze vorm van openheid maakt ruimte voor authentieke en niet-verdinglijkte ervaringen. Samenvattend kunnen we zeggen dat er volgens Adorno twee vormen van ervaren zijn: verdinglijkte en authentieke ervaringen. Het proces van mediatie laat ons zien hoe onze ervaringen in de loop van de geschiedenis verdinglijkt zijn geraakt. Mediatie laat ons zien dat we het object nooit volledig kunnen conceptualiseren en dat we dat ook niet moeten willen. Het object zou zijn status van bijzonderheid moeten behouden. Dit geeft ons een vorm van openheid naar het object, de basis voor authentieke ervaringen.

1.1.2 DE ROL VAN ERVARING IN DE SAMENLEVING

In deze paragraaf bespreek ik de rol van ervaringen in de samenleving. De samenleving is volgens Adorno een systeem dat druk uitoefent op het individu. Ervaringen van individuen worden door de samenleving verminkt. Deze verminking is volgens Adorno zo pervasief dat de autonomie van het individu wordt bedreigd. In paragraaf 1.1 beschreef ik een belangrijke premisse van Adorno. Het systeem, de totaliteit, bedreigt de spontaniteit van het individu. Authentiek ervaren wordt door de druk van het systeem op het subject onmogelijk gemaakt. Hoe heeft het zover kunnen komen? In het boek *De Dialectiek van de Verlichting* betoogt Adorno dat de Verlichting in zijn tegendeel omgeslagen. Waar de Verlichting nog de hoop had op vooruitgang, en de hoop uitsprak dat een individu zich met

behulp van de rede kon ontwikkelen tot een autonoom en mondig individu, blijkt daar in de praktijk niet veel van terecht gekomen. De rede is gereduceerd tot een soort gereedschap waarmee we alles willen controleren en beheersen: de natuur, de mensen, onszelf, en de kunsten bijvoorbeeld. De rede is tot een soort instrument geworden waarmee we onszelf hebben afgesneden van onze eigen natuur en de wereld buiten ons. Deze zijn echter veel meer dan de rede of onze concepten ons kunnen vertellen, zegt Adorno. Volgens hem is de rede zelfs irrationeel geworden en dat zien we in de praktijk terug op allerlei terreinen. Het kapitalisme buit de arbeiders uit, de politieke machtsverhoudingen zijn in de handen van de producenten en ondernemingen, de mens wordt gehersenspoeld met propaganda en amusement en van goede kunst is al helemaal geen sprake meer. De cultuur is verworpen tot iets barbarisch en het empirische bewijs hiervoor is de Tweede Wereldoorlog.

De moderne tijd van industrialisatie heeft gigantische gevolgen voor het hebben van een authentieke, continue ervaring, zegt Adorno. Doordat de industriële productie en de arbeidsprocessen een verloop kennen van 'identieke, schoksgewijze en potentieel gelijktijdige cycli' (Kappner, 1984, p. 37), verdwijnt de concrete tijd uit de ervaring. Ervaringen raken gefragmenteerd. Kappner beschrijft dit als volgt:

Eben dieser radikalen Bruch zwischen der subjektiven Zeiterfahrung und der chronometrischen Uhrzeit registriert die >Negative Dialektik< als die geschichtliche Dichotomie 'zwischen der lebendigen Erfahrung und der vergegenständlichen und wiederholbaren Arbeitsprocessen. Ist aber nicht nur die Zeit derart aufgespalten, sondern auch die Arbeitsprozesse selber, so zerfällt mit der Einheit von Leben und Denken 'der Begriff von Erfahrung als Kontinuität des Daseins' (Kappner, 1984, p. 37).

In de moderne tijd is er enerzijds een tweedeling ontstaan tussen geestelijke en lichamelijke arbeid en anderzijds is er een arbeidsdeling ontstaan tussen alle mensen. Elke arbeider is een radertje in het grote netwerk. Maar dit heeft als negatieve consequentie dat het individu het geheel niet meer kan overzien en zijn arbeid niet meer kan relateren aan dit geheel. Hij voert zijn werk uit zonder te weten waartoe. Daarnaast zijn de arbeidscycli, en de werkprocessen dermate gestandaardiseerd dat alles van tevoren vastligt. Dit geldt ook de wijze waarop goederen worden geproduceerd. Hierdoor kan er nooit een continue, authentieke ervaring worden opgedaan.

Samenleving als totalitair systeem

De cultuur heeft volgens Adorno altijd een bemiddelende rol, ze is een uitdrukking van de maatschappij als geheel. Adorno beschouwt de huidige samenleving als een totalitair systeem. Onze belangen en behoeften, onze motivaties en sociale normen worden gestuurd door dit systeem. O'Connor (2013) noemt drie belangrijke kenmerken van het systeem zoals dat door Adorno werd beschreven. Allereerst wordt elk deel van de maatschappij bemiddeld door het geheel. Alle beschrijvingen van het individu worden beheerst door de economische belangen van de kapitalistische maatschappij. Ook hier ziet Adorno het specifieke karakter van de maatschappij als een afspiegeling terug in het individu:

The specific character of the totality is imprinted on the individual thing: the individual phenomenon conceals itself in the whole society (O'Connor, 2013, p. 31).

Dit heeft twee consequenties voor de beschrijving van wat een individu eigenlijk is. Ten eerste is een waardevrije of neutrale beschrijving van een natuurlijke constitutie van het individu in de moderne tijd niet mogelijk. Een geïsoleerd individu, met een aangeboren natuur bestaat niet. Het individu draagt altijd de afdruk van de maatschappij in zich mee.

Ten tweede zou daarom bij elke beschrijving van een individu de economische principes van de moderne maatschappij, zoals de principes van de arbeidsdeling en de ruilhandel betrokken moeten worden. De kapitalistische normen bepalen immers het gedrag van het individu. In de woorden van O'Connor:

Adorno holds that the shared belief by individuals in the norms of capitalism influences their behaviour, even when those individuals appear not to be engaged in capitalist activities (e.g. when they are engaged in musical production, in philosophy, or in leisure pursuits) (2013, p. 31).

Het bewustzijn van individuen wordt bepaald door de zogenaamde ruilhandel, alles wordt als waar aangeboden. Ook de arbeidsdeling heeft funeste consequenties. Het individu is slechts een radertje in een netwerk en kan geen zin ontleen aan zijn werk. Adorno ziet geen binding meer tussen mensen op basis van overeenstemmende gedachten of handelingen, maar slechts bindingen in het kader van ruil. Systeem en individu staan in een wederkerige relatie tot elkaar. De kapitalistische normen begeleiden het gedrag van individuen en op die manier wordt de kapitalistische maatschappij versterkt. Individu en maatschappij constitueren elkaar op deze manier. Het derde kenmerk van het systeem dat O'Connor noemt is dat het systeem een dwangmatige druk uitoefent op het individu, zoals blijkt uit het volgende citaat van Adorno:

Behind the reduction of men to agents and bearers of exchange value lies the domination of men over men... The form of the total system requires everyone to respect the law of exchange if he does not wish to be destroyed, irrespective of whether profit is his subjective motivation or not (O'Connor, 2013, p. 36).

Dit betekent dat de moderne kapitalistische samenleving zich constant op deze manier blijft reproduceren. Afwijken van de norm is niet mogelijk. Adorno is van mening dat het systeem mensen van elkaar verwijdert en dat er geen sprake kan zijn van iets als een gemeenschappelijk doel. De ruilhandel en de arbeidsdeling verwijdert mensen juist van elkaar. Adorno ziet in een dergelijk klimaat ruimte voor totalitaire ideologieën en nationalisme. Deze appelleren namelijk aan een wij-gevoel, maar dit is een wij-gevoel dat gebaseerd is op valse schijn. Het nationaal-socialisme en andere totalitaire ideologieën propageren weliswaar dat de groep, de gemeenschap, prioriteit heeft. Dit gaat echter altijd gepaard met enerzijds uitsluiting van anderen, zoals dat naar voren kwam in het antisemitisme en haat tegen alles wat vreemd is. Anderzijds appelleert dit zogenaamde wij-gevoel aan het ondergeschikt maken van het individu aan de groep. Dit bedreigt de autonomie van individuen. Adorno is dus zeer pessimistisch over de huidige maatschappij en de cultuur die zij voortbrengt.

Volgens Adorno zijn ervaringen in de moderne tijd *fundamenteel* verminkt geraakt. De beloften van de Verlichting: vooruitgang, vrijheid en autonomie zijn allesbehalve ingelost. O'Connor citeert Adorno als volgt:

[...] a direct progress toward freedom cannot be discerned. Objectively, such progress is impossible because of the increasingly dense texture of society in both East and West; the growing concentration of the economy, the executive and the bureaucracy has advanced to such an extent that people are reduced more and more to the status of functions. What freedom remains is superficial, part of the cherished private life, and lacks substance as far as people's ability to determine their own lives is concerned (O'Connor, 2013, p. 5).

Wanneer de Verlichting autonomie, vrijheid en vooruitgang belooft, dan zou zij deze boodschap ook moeten waarmaken, aldus Adorno. Maar de werkelijkheid, de moderne

tijd, laat zien dat de maatstaven die onze zogenaamde 'verlichte wereld' hanteert, allerm minst waargemaakt zijn.

Sociale rollen

Door de toegenomen bureaucratie, door de eenzijdige nadruk op rationaliteit ontstaat van elke authentieke ervaring worden mensen in een bepaald keurslijf geduwd. Adorno spreekt zelfs over het feit dat mensen een sociale rol (*social role*) wordt toegedicht door de samenleving (O, Connor 2013, p. 117). De identiteit van mensen wordt bepaald door sociaal-economisch vastgestelde rollen. Daarnaast wordt de sociale rol bepaald door de totaliteit waarover het individu geen macht meer heeft. De ervaringen die mensen opdoen en de manier waarop een mens naar zichzelf kijkt, worden dan ook bepaald door de rollen die mensen opgedrongen krijgen door de maatschappij. Deze rollen zijn zo pervasief dat de sociale omstandigheden blijven voortduren. De maatschappij reproduceert zichzelf als het ware constant doordat elk individu een vastgelegde rol heeft toebedeeld gekregen. Van daadwerkelijke autonomie en vrijheid, kan dus geen sprake zijn in de huidige maatschappelijke omstandigheden. De vraag is hoe Adorno vrijheid en autonomie dan nog voor zich ziet in de moderne maatschappij. In de volgende paragrafen wil ik laten zien dat opvoeding tot mondigheid en de kunst volgens Adorno de laatste redmiddelen zijn die de verre hoop op een betere maatschappij kunnen inhouden.

1.2 OPVOEDING, KUNST EN HERSTEL VAN ERVARINGEN

Dat Auschwitz niet nog eens zal voorkomen, is de allereerste eis die men aan opvoeding dient te stellen. Hij komt zo ver vóór alle andere dat ik geloof hem te moeten noch te mogen motiveren (Adorno, 1971, p. 77).

In de voorafgaande paragrafen heb ik het klimaat van *Halbbildung* beschreven. Ervaringen zijn verdinglijkt geraakt en de ervaringen die we opdoen zijn maar fragmentarisch en niet geïntegreerd tot authentieke ervaringen. Maar wat funeste consequenties heeft voor de opvoeding is dat de huidige maatschappij ook nog eens als een objectief fenomeen, of nog erger: als ideale maatschappij wordt voorgespiegeld. Adorno heeft echter gewezen op de verdinglijkte maatschappelijke verhoudingen die veroorzaakt worden door het kapitalistische systeem: mensen worden gereduceerd tot radertjes in een netwerk, nemen bepaalde rollen aan en laten zich door de cultuurindustrie simpel amusement voorschotelen. De beloften van de Verlichting: vrijheid en autonomie, emancipatie van het individu en maatschappelijke vooruitgang zijn in hun tegendeel omgeslagen. In een dergelijk klimaat kan geen sprake meer zijn van *Bildung*. Adorno spreekt echter de hoop uit dat de opvoeding ertoe kan bijdragen dat individuen zich kunnen ontwikkelen tot autonome en mondige individuen (1.2.1). Ook voor kunst ziet Adorno een dergelijke rol weggelegd (1.2.2). Wel moeten beiden een kritisch element in zich dragen.

1.2.1 OPVOEDING TOT MONDIGHEID

Mondigheid als autonomie

Wat is volgens Adorno de normatieve dimensie van opvoeding? Waartoe moet opvoeding bijdragen? Adorno wijst er in de eerste plaats op dat de mogelijkheid om objectieve veranderingen in de maatschappij en de politiek van bovenaf tot stand te brengen beperkt zijn. Daarom is 'een verplaatsing naar het subject' nodig. Adorno is van mening dat *autonomie* de belangrijkste vereiste is voor dit subject:

De enige werkelijke kracht tegen het principe van Auschwitz zou autonomie zijn, indien ik de Kantiaanse uitdrukking mag gebruiken; de kracht tot nadenken, tot zelfbeschikking, tot niet-meedoen (1971, p.81).

Hier zien wij een belangrijke premisse van Adorno: autonomie in de moderne maatschappij is gelegen in niet-meedoen en verzet. Wanneer wij ons invoegen in de bestaande orde stemmen wij namelijk in met de verhoudingen die verdinglijkt zijn. Maar dan kunnen we nooit echt autonoom zijn, aldus Adorno. Autonomie moeten wij volgens Adorno niet opvatten in puur rationele termen zoals Kant dat bijvoorbeeld deed. Adorno leunt vaak op Freudiaanse theorieën bijvoorbeeld wanneer hij spreekt over onderdrukking.

Adorno brengt autonomie in verband met vrijheid (O'Connor, 2013, p. 121). Daarbij is vrijheid op te vatten als een soort natuurlijke spontane impuls, voorafgaand aan ons redeneren. Adorno wijst daarom de Kantiaanse opvatting van autonomie af. Kant stelde immers dat de rede ons in doet zien dat we vrij zijn. Daarmee onderdrukt zij volgens Adorno het spontane moment waarop ons gevoel van vrijheid eigenlijk berust. Volledige rationele controle over onze beslissingen en handelingen is juist schadelijk, betoogt Adorno. Het berooft ons van onze spontane impulsen. Hoe zijn deze impulsen dan compatibel met autonomie? Volgens Adorno is er geen strikte dualistische scheiding tussen impuls en rede. De impuls is iets lichamelijks en dit heeft gevolgen voor ons redeneren. Volgens O'Connor zijn redeneringen 'gemodificeerde fysieke impulsen' (2013, p. 126). Denken is daarom nooit te isoleren van de natuurlijke omgeving. Wij moeten ons

bewust zijn van onze natuurlijke impulsen en de manier waarop zij zich verhouden tot ons redeneren. In de moderne maatschappij worden onze impulsen onderdrukt en wordt de instrumentele rede overheersend gemaakt. Een verzoening tussen onze natuurlijke impulsen en onze rede kan daarom alleen plaatsvinden wanneer we ons bewust zijn van de onderdrukkende mechanismen in de samenleving. Wanneer we daarnaast inzien hoe de verdinglijking onze ervaringen verminken, dan is er al heel wat gewonnen, aldus Adorno. Op deze manier kan de weg vrijgemaakt worden voor autonome en authentieke ervaringen.

Autonomie en authentieke ervaringen

Een 'meer aan subject', dat is waar het Adorno om te doen is. De voorwaarden daartoe zijn het vertrouwen op de eigen rede, het autonoom kunnen handelen en mondigheid. Een belangrijk uitgangspunt van Adorno is dat opvoeding tot autonomie en opvoeding tot mondigheid gelijk staan aan het opdoen van authentieke ervaringen. De opvoeding tot mondigheid heeft dus als doel deze ervaringen bij het individu te bewerkstelligen. Welke ervaringen zou het individu moeten opdoen en hoe kan de opvoeding daartoe bijdragen? Hiervoor moet eerst worden duidelijk gemaakt wat bewustzijn of denken is. In de woorden van Adorno:

Dat wat eigenlijk bewustzijn uitmaakt, is denken met betrekking tot realiteit, tot inhoud: de betrekking tussen de denkvormen en -structuren van het subject en dat wat het zelf niet is. Deze diepere zin van bewustzijn of denkvermogen (...) stemt woordelijk overeen met het vermogen ervaringen op te doen. Denken en geestelijke ervaringen opdoen, zou ik zeggen, is één en hetzelfde. In zoverre zijn opvoeding tot ervaring en opvoeding tot mondigheid, zoals wij getracht hebben ze uiteen te zetten, met elkaar identiek (1971a, p. 100).

Volgens Adorno zijn het opdoen van authentieke ervaringen en mondigheid dus aan elkaar identiek. Maar zoals we gezien hebben doen volgens Adorno de mensen in de huidige tijd de verkeerde ervaringen op. Het kapitalistische systeem en de maatschappelijke verhoudingen oefenen druk uit op het individu. Verdinglijking is hiervan de oorzaak, maar ook het gevolg. De cultuurindustrie schotelt de mensen simpel amusement, volgens gestandaardiseerde principes voor, en de mensen gaan vervolgens denken dat deze cultuur een vorm van 'waarheid' is.

Bewustwording van de mechanismen van verdinglijking

Om de authentieke ervaring terug te vinden moeten we volgens Adorno eerst door de cultuurindustrie afgezette sedimenteringslaag van ervaringen zien heen te breken. Dat roept weerstand op, want alles wat afwijkt van de bestaande orde, alles wat vreemd is, wordt niet getolereerd. Adorno beroept zich onder andere op theorieën van Freud en beweert dat de mensen zich onbewust identificeren met de 'agressor', waarmee Adorno de huidige maatschappij bedoelt. De mechanismen van afweer en de hang naar autoriteit moeten worden blootgelegd, iets wat Adorno zelf heeft geprobeerd met zijn studie naar de 'authoritarian personality' (1950), waarin Adorno en zijn medewerkers wilden laten zien hoe vooroordelen en de hang naar autoriteit in de menselijke psyche werken. De opvoeding moet zich bewust worden van deze mechanismen.

Adorno gaat behoorlijk ver wanneer hij de huidige tijd beschrijft als een vorm van 'koude'. De oorsprong van deze 'koude' is het zogenaamde verdinglijkte bewustzijn. Ook hier is sprake in de woorden van Freud van een dwangmechanisme. De oorzaken hiervan liggen in de 'fetisjering van de techniek' waarin de techniek als doel op zichzelf wordt gezien, als oplossing van alles. Adorno komt tot een bittere analyse:

“Bij het type dat tot fetisjering van de techniek neigt, gaat het eenvoudig gezegd, om mensen

die niet kunnen liefhebben. Dit is niet sentimenteel en niet moraliserend bedoeld, maar een omschrijving van de ontbrekende libidineuze betrekking tot andere personen. Ze zijn door en door koud, moeten ook in het diepst van hun hart de mogelijkheid tot liefde negeren, hun liefde van andere mensen bij voorbaat nog eer ze zich ontplooit, afwenden. Wat er aan vermogen tot liefhebben in hen overblijft, moeten ze op middelen richten (1971a, p. 87).

De huidige maatschappij kenmerkt zich door kilte en kou en de oorzaak hiervan ligt in het feit dat de techniek de overhand heeft gekregen. Pas wanneer de mensen zich bewust worden van de mechanismen die hiertoe hebben bijgedragen is er wat gewonnen. De mechanismen hebben we in de vorige paragrafen duidelijk gezien: verdinglijking, fragmentatie, de kapitalistische verhoudingen en de cultuurindustrie. Deze mechanismen zijn zo pervasief dat ze bekritiseerd moeten worden. De illusie van de huidige maatschappij kunnen doorzien, draagt de basis van de authentieke ervaring in zich. Opvoeding behelst dus kritiek op de bestaande orde, zij moet het individu wijzen op de illusie van de huidige maatschappij. Op deze manier kan zij een bijdragen aan de 'ik-zwakke', de term die Adorno hanteert voor individuen die niet-autonoom zijn.

Democratie en mondigheid

In het denken van Adorno liggen autonomie, mondigheid en authentiek ervaren, in elkaars verlengde. Pas met behulp van dit gereedschap is de mens in staat om zijn 'ik-zwakke' te doorbreken. Pas dan kan de schijn van de huidige maatschappij worden doorzien. De opvoeding tot mondigheid heeft dus een kritisch element in zich. Een individu zou zich nooit blind moeten invoegen in collectiviteiten, want:

Mensen die zich blind invoegen in collectiviteiten maken zichzelf reeds tot iets als materiaal, wissen zichzelf als zelfstandige wezens uit. Hierbij past de bereidheid anderen als amorfe massa te behandelen (Adorno, 1971a, p. 84)

Opvoeding moet er volgens Adorno toe leiden dat er een “werkelijk bewustzijn tot stand wordt gebracht” (1971a, p.93). Een werkelijk bewustzijn is een bewustzijn dat gekenmerkt wordt door autonomie en mondigheid. Volgens Adorno kan een democratie niet zonder mondige mensen:

Men kan zich werkelijk democratie allen als een maatschappij van mondige mensen voorstellen (1971a, p. idem).

Adorno heeft dus een democratisch ideaal voor ogen. Maar deze democratie kan niet functioneren wanneer het systeem een ik-zwakke, of pseudo-individualisering bewerkstelligt. Adorno is daarom sceptisch of dit democratische ideaal onder de huidige omstandigheden mogelijk is. De opvoedingssituatie blijft namelijk altijd paradoxaal. Enerzijds is er de roep om mondigheid en autonomie, anderzijds houdt opvoeding ook aanpassing en reproductie van de bestaande orde in. Waar Adorno echter voor wil waken, is blinde aanpassing. Dan zou de moderne maatschappij die gekenmerkt wordt door *Halbbildung* alleen maar gereproduceerd worden. Opvoeding zou daarom in dienst moeten staan als 'krachtscentrum van verzet' (idem, p. 102), en de opvoeding moet zich hier zelf bewust van zijn, anders wordt ze ideologisch en indoctrinerend. Mondigheid en autonomie bestaan uiteindelijk in het verzet tegen de bestaande orde. In de praktijk zou dat er ongeveer zo uit zien:

Ik zou me bijvoorbeeld kunnen voorstellen dat men samen [met de leerling] commerciële films bezoekt en de leerling heel eenvoudig laat zien, welk een zwendel daar bedreven wordt, hoe leugenachtig het is; dat men hen in dienovereenkomstige zin immuniseert tegen

bepaalde programma's, [...] alsof wij in een 'verrukkelijke wereld' zouden leven, overigens een ware angstvoorstelling: of dat men eens een geïllustreerd tijdschrift met hen leest en hun laat zien hoe daarbij onder gebruikmaking van hun eigen behoefte aan prikkels een loopje met hun genomen wordt; of dat een leraar [...] analyses van tophits maakt en hun laat zien waarom een tophit [...] objectief zo onvergelijklijk veel slechter is dan een deel uit een kwartet van Mozart of Beethoven of een werkelijk authentiek stuk nieuwe muziek. Dat wil zeggen dat men eenvoudig probeert hen in de eerste plaats bewust te maken van het feit dat de mensen voortdurend bedrogen worden, want het mechanisme van de huidige onmondigheid is het tot planetaire omvang uitgebreide 'mundus vult decipi' dat de wereld bedrogen wil zijn (Adorno, 1971a, p. 124)

Adorno ziet alleen een rol voor opvoeding weggelegd 'wanneer het zich bewust wordt van zijn eigen onmacht' (p. 126). Een hoop op een betere toekomst, op verandering, is alleen mogelijk als men zich bewust wordt van zijn de onmacht van opvoeding en de onmacht van het individu, beiden veroorzaakt door het allesoverheersende systeem wat druk blijft uitoefenen:

Wie veranderen wil, kan het waarschijnlijk alleen dan wanneer hij deze onmacht zelf en zijn eigen onmacht tot een element maakt van datgene wat hij denkt en misschien ook van wat hij doet (1971a, p. 126)

Naast de opvoeding tot mondigheid ziet Adorno nog een andere ontsnappingsmogelijkheid uit de barbarij van de moderne tijd. Dit is de kunst. Volgens Adorno is kunst in staat om een tegenwicht te bieden aan de moderne maatschappij. Zij zou zich dan niet moeten laten opslokken door de cultuurindustrie en de wetten van de markt. Alleen op die manier zou zij autonoom kunnen blijven en in staat zijn om authentieke ervaringen op te roepen bij individuen. Zij maakt daarom deel uit van een opvoeding tot mondigheid.

1.2.2 KUNST ALS AUTHENTIEKE ERVARING

Er is geen filosoof die zoveel nadruk gelegd heeft op de kunst als Adorno. Voor Adorno was kunst de laatste hoop voor een ineengeschrompelde maatschappij van gestandaardiseerde en gefetisjeerde goederen en waar alles als een koopwaar wordt beschouwd. Kunst zou zich echter juist moeten onttrekken aan de wetten van de cultuurindustrie, zegt Adorno. Daarin ligt uiteindelijk een geluksbelofte verborgen. In de woorden van Wiggershaus (2002):

In tegenstelling tot de filosofie bergt de kunst een geluksbelofte. Zij volbrengt datgene waar de negatief-dialectische methode naar streeft: dat door subjectieve prestatie zich iets objectiefs onthult (p.134).

Waar de dialectische methode zoals in paragraaf 1.1.1 beschreven verwijst naar hoe de wereld in ieder geval *niet* zou moeten zijn: verdinglijkt, daar is er in de kunst een rest van waarheid of objectiviteit te vinden. Kunst kan verwijzen naar een betere wereld. Maar ook hier gaat het om verwijzing in het 'negatieve'. Kunst brengt ook lijden met zich mee, een afwijzing van hoe de wereld nu is. Maar juist in dit lijden zit een geluksbelofte besloten, zegt Adorno. Want hierin vinden we immers een negatieve vingerwijzing terug naar de 'waarheid'. Om dat in te zien is er echter wel een actieve houding vereist, een houding van inspanning en concentratie.

Mimesis

Een term die Adorno gebruikt om kunst te begrijpen en op een authentieke manier te ervaren is *mimesis*. Met deze term wordt niet de Platoonse opvatting van dit begrip

bedoeld, waarbij mimese wordt gezien als nabootsing van de werkelijkheid. Adorno ziet mimese meer als een ervaring die gekarakteriseerd wordt door de verhouding tussen een subject en een object. De mens en de natuur weerspiegelen of 'transformeren' elkaar als het ware (Lijster, 2012, p. 152). Bij een mimetische ervaring gaat het erom om jezelf op een actieve en interactieve manier te verhouden tot de omgeving. Mimesis draagt ertoe bij dat de mens zichzelf ziet als onderdeel van de natuur, als meer dan de eenzijdige natuurbeheersing van de verlichting:

What [Adorno] [means] by this (mimesis, RD) is that only as soon as the subject remembers that it is itself a part of nature will it cease its destructive attempts to control nature in order to take away fear. The dialectical 'answer' to the dialectics of enlightenment, then, is that only the subject's acceptance of the impossibility of emancipating oneself from nature will allow it to interrupt the blind course of nature (Lijster, 2012, p. 153)

Wanneer het individu inziet dat hij zichzelf niet los kan zien van de natuur om zich heen, dan ligt daarin een gelukservaring besloten. Kunst is het middel bij uitstek om deze mimetische ervaring op te roepen:

The aesthetic experience [...] functions as the model of a full and unreduced experience, consisting in a relation of reciprocity and transformation between subject and object (idem, p.154)

Het subject geeft het object (het kunstwerk) meer waarde wanneer hij haar in zijn geheel begrijpt. Anderzijds vergroot het kunstwerk de ervaringen van het subject. Een autonoom kunstwerk blijft altijd iets 'enigmatisch' en ongrijpbaars houden. Het kunstwerk en het subject staan dus in een wederkerige relatie tot elkaar. Het kunstwerk verandert het subject en andersom. Bij een 'gezonde' mimetische relatie met een kunstwerk wordt dit kunstwerk als het ware na-gecomponeerd of nageschilderd waarbij de context en de historische overlevering van de gebruikte materialen en vormen in ogenschouw worden genomen.

Om kunstwerken in de moderne tijd te begrijpen zijn dus twee belangrijke dingen nodig. Ten eerste zou alle kunst beschouwd moeten worden in de context van de overlevering, in zijn wordingsgeschiedenis. Adorno ziet een verband tussen de materialen die kunstenaars gebruiken en de stand van zaken in de samenleving. Zo ziet Adorno bijvoorbeeld in de muziek van Beethoven een bevrijding van het individu ten opzichte van de periode daarvoor toen muziek nog een functie had in een christelijke context. De muziek van Beethoven kenmerkt zich door een ontwikkeling waarin het kleinste motief is afgeleid van het geheel en andersom. In zijn latere periode brak Beethoven met alle overgeleverde muzikale vormen en bracht een nieuw soort muziek teweeg. Een muziek waarin het individu zich persoonlijk uitdrukt en zijn gedachten in muziek verklankt. In die zin was Beethoven een radicale vernieuwer. Tegelijkertijd kan de muziek van Beethoven echter ook niet los gezien worden van de context van zijn tijd waarin het individu een grotere rol werd toegedicht dan in de tijd daarvoor.

Het tweede punt wat belangrijk is om kunst in de moderne tijd te begrijpen is dat zowel kunstenaar als kunstcriticus moeten begrijpen dat kunst alleen autonoom kan zijn als zij de huidige tijd op de juiste wijze weergeeft. Zoals we zagen is Adorno van mening dat kunst altijd de context van zijn tijd weerspiegelt. In de moderne tijd kan kunst dus alleen fragmentarisch zijn. De autonomie van het moderne kunstwerk bestaat erin dat zij de cultuur van *Halbbildung* van losse brokstukken, van dissonanten en van verwarring weergeeft. Het is dan aan de kunstcriticus om van al deze losse fragmenten nog een eenheid te smeden.

Actieve houding

Wanneer we Adorno's esthetische theorie koppelen aan het opdoen van ervaringen dan wordt allereerst duidelijk dat een esthetische ervaring een actieve houding vereist. Hiermee wordt volgens Adorno niet louter een technische of formele beoordeling van het kunstwerk beoogd, maar een houding waarmee kunstwerken net als filosofische concepten worden beschouwd als gesedimenteerde geschiedenis:

Adorno argues that all that is meaningful in musical material is historical and social in origin and that indeed musical material is not 'nature' but is culturally performed; thus, what the composer engages with when composing is sedimented history and society (Paddison, 2003, p 206)

De technieken, vormen en materialen die worden gebruikt kunnen alleen begrepen worden als ze in de context van hun tijd worden geplaatst en wanneer we hun historische ontwikkeling in ogenschouw nemen. Dit wil niet zeggen, dat kunstkritiek een 'simpel historisme' inhoudt. Elk tijdperk heeft zijn eigen Bach of Beethoven. Adorno is van mening dat wie de moderne kunst begrijpt, ook de vroegere kunst begrijpt. Anderzijds is de vroegere kunst ook alleen te begrijpen met behulp van de moderne kunst.

De esthetische ervaring verlangt dus een actief subject. De term die Adorno hiervoor gebruikt is 'spontaner Rezeptivität' (Kappner, 1984, p.93). De esthetische ervaring bestaat niet uit het passief registreren van prikkels, maar als een activiteit van het subject. Kunst ervaren vraagt om inspanning, maar tegelijkertijd roept autonome kunst een spontane, mimetische ervaring op. De huidige cultuurindustrie lijkt de esthetische ervaring echter onmogelijk te maken. In de woorden van Kappner:

Konzentration als die Aktivität ästhetischer Erfahrung widerspricht radikal jener Passivität der Zerstreuung, welche die Kulturindustrie als ästhetisches Verhalten suggeriert (1984, p. 94).

De cultuurindustrie leidt alleen maar tot verstrooiing waarin de ervaring discontinu is. Prikkels worden zonder context aangeboden en de context waarin deze prikkels of shocks fungeren wordt niet meer doorzien. Hier zien we de fragmentatie van ervaringen, die volgens Adorno zo kenmerkend zijn voor het klimaat van *Halbbildung* duidelijk terug. Het kunstwerk daarentegen communiceert iets, en de historie en de huidige tijdsgeest zitten in deze communicatie opgesloten. Door het kunstwerk op een 'mimetische' manier te spiegelen door van de losse fragmenten een eenheid te smeden, worden zowel object als subject versterkt. Daarin ligt de geluksbelofte van de kunst.

Kunst en authentieke ervaring

Naast de opvoeding tot mondigheid ziet Adorno een potentieel voor het oproepen van authentieke ervaringen weggelegd voor de kunst. Voor Adorno zit dit potentieel in de eenheid van het kunstwerk en de receptie. Tegelijk is dit ook een politiek potentieel, want autonome kunst wijst de huidige maatschappelijke verhoudingen af. De politieke functie van kunst is dat het de hedendaagse maatschappij ter discussie stelt. De esthetische ervaring, het begrijpen van het kunstwerk kan echter alleen plaatsvinden wanneer we de context van het kunstwerk en dus zijn verhouding tot de geschiedenis begrijpen. Een esthetische ervaring in de huidige tijd kan zich dus alleen voordoen wanneer de ontvanger 'begrijpt' waarom moderne kunst afwijzend en dissonant moet zijn. Aangezien de cultuurindustrie en het huidige systeem alles opslokken en geen ruimte laten voor iets wat afwijkt van de norm, moet kunst in de moderne tijd ongemakkelijk zijn. Verder speelt ook

het begrip *mimesis* een belangrijke rol, zoals we gezien hebben. *Mimese* roept een bepaalde spontaniteit in ons op, een spontaniteit die onderdrukt wordt door de cultuurindustrie. Wanneer wij het kunstwerk echter begrijpen en spiegelen, transformeren wij onszelf en het kunstwerk. Beiden krijgen meer waarde. Volgens O'Connor zitten in de authentieke ervaring van het kunstwerk alle aspecten van *mimese* opgesloten:

In the case of the experience of artworks – our aesthetic receptivity to and absorption in them – all of the fundamental aspects of mimesis are clearly visible: the responsiveness to an other, the active adjustment to it, the abandonment of planning, transcending the limit-sphere of a self-mastering autonomy and the emancipation of selfhood that is achieved through the interaction with an other (2013, p. 16)

Kunst heeft een belangrijke rol voor de samenleving. Het doorbreekt de verstoring van ervaringen die optreedt door de alomtegenwoordige verdinglijking. Het individu komt in een andere relatie tot zichzelf, de natuur en zijn medemensen te staan als hij in staat is om kunst authentiek te ervaren. Dit komt de samenleving uiteindelijk ten goede. Een opvoeding tot mondigheid is dus ook een opvoeding tot het opdoen van esthetische ervaringen. Het bestuderen van kunstwerken vereist een kritische bezinning op de relatie tussen het kunstwerk en de samenleving. Volgens Adorno kan hiermee niet vroeg genoeg mee begonnen worden:

Muzikale ervaringen in de vroege kindsheid doet men op als men in de slaapkamer ligt, slapen moet en met wijd openstaande oren hoort, zonder dat men het mag, hoe in de muziekkamer een sonate van Beethoven voor piano en viool wordt gespeeld (1971a, p.97)

Esthetische ervaringen vinden hun basis in het gezin en het is belangrijk dat kinderen al vroeg in hun leven met kunst in aanmerking komen. Adorno betwijfelt echter ten eerste of de huidige maatschappelijke omstandigheden esthetische ervaringen kunnen voortbrengen. Een opvoeding tot mondigheid en het opdoen van authentieke ervaringen kunnen een eerste aanzet zijn tot de ontwikkeling van een autonoom bewustzijn. Toch wil ik laten zien dat Adorno's opvoedingsfilosofie te beperkt is, juist omdat teveel lijkt in te zetten op het individu en te weinig op de maatschappelijke omstandigheden.

ADORNO'S OPVOEDINGSFILOSOFIE: EEN KRITISCHE EVALUATIE

In de voorafgaande paragrafen heb ik Adorno's opvoedingsfilosofische theorie beschreven aan de hand van het begrip ervaring. Adorno stelt dat de moderne tijd authentieke ervaringen onmogelijk maakt en dat de verdinglijking op alle terreinen heeft toegeslagen: in de verhouding van de mens tot zijn omgeving, in de verhouding tussen individuen onderling, in de samenleving als geheel, in de kunst en in de cultuur. Het pedagogische klimaat is een klimaat van *Halbbildung*. Ervaringen zijn gefragmenteerd maar worden tevens gezien als werkelijk en 'waar'. Alleen een opvoeding tot mondigheid, een opvoeding tot het opdoen van authentieke ervaringen, kan ertoe bijdragen dat individuen de schijn van de moderne maatschappij gaan doorzien en in staan zijn tot werkelijke autonomie. Ook de kunst speelt een belangrijke rol. De opvoeding tot mondigheid en de kunst kunnen ertoe bijdragen dat individuen zich bevrijden van de druk van het systeem en werkelijk voor zichzelf kunnen denken. De vraag blijft echter hoe een samenleving met autonome burgers eruit zal moeten zien. Wat zijn de politieke consequenties van een opvoeding tot mondigheid? In andere woorden: hoe ziet een samenleving van niet-onderdrukte individuen er uit volgens Adorno? In deze paragraaf wil ik aantonen dat Adorno er niet goed in slaagt om autonomie en authentieke ervaringen een maatschappelijke rol toe te dichten. Ik wil laten zien dat de opvoeding tot mondigheid kan bijdragen aan de autonomie van het *individu*, maar dat Adorno de sprong naar de *samenleving* niet weet te maken. Het alternatief dat Adorno biedt om de crisis van de opvoeding te bestrijden is daarom te beperkt. Ik beschrijf hieronder vier problemen met Adorno's opvoedingsfilosofie: 1. De verhouding tussen verzet, niet-meedoen en samenleven. 2. Het elitaire karakter van Adorno's filosofie. 3. De rol van de opvoeders binnen een verdinglijkte samenleving. 4. Het ontbreken van een alternatief.

Autonomie en samenleving

Het eerste probleem waar Adorno geen oplossing voor lijkt te hebben is de verhouding tussen individu en samenleving. Adorno lijkt impliciet aan te nemen dat individuen in een andere relatie tot zichzelf, de natuur en zijn medemensen zal komen te staan als ze in staat zijn om authentiek te ervaren en dus in te zien hoe ervaringen verdinglijkt zijn geraakt. De vraag is nu hoe Adorno de uitwisselingen van ervaringen tussen individuen waardeert en welke rol zij spelen in het tot stand komen van ervaringen.

Espen Hammer beargumenteert in zijn werk *Adorno and the Political* (2006) dat Adorno's filosofie wel degelijk een filosofie van de intersubjectiviteit is, in tegenstelling tot wat bijvoorbeeld Habermas over Adorno beweert. Hammer bespreekt in dit boek de kritiek van Habermas op Adorno waarbij de laatste beticht wordt 'bewustzijnsfilosofie' te bedrijven. Adorno zou in zijn filosofisch denken het individu isoleren van zijn omgeving. Adorno zou volgens Habermas de voorkeur geven aan een metafysica, gericht op begripsvorming.⁴ Daarbij zou Adorno de intersubjectieve relaties uit het oog verliezen. Hammer toont echter aan dat het individu volgens Adorno altijd zijn bewustzijn structureert in interactie met de samenleving, door deelname in sociale praktijken. Het probleem blijft echter dat deze praktijken door de verdinglijking niet meer goed

---

⁴ Zie paragraaf 1.1.2 waarbij ik de filosofische methode van Adorno bespreek

functioneren. Het is juist deze verdinglijking die ertoe bijdraagt dat individuen geïsoleerd van elkaar raken:

Adorno's hypothesis is not that intersubjectivity or mutuality is impossible because agents, as in the paradigm of the philosophy of consciousness, are metaphysically isolated, but that it is an achievement. As a result of our structurally enforced tendency to instrumentalize and objectify the other, such that we can control him or her and not be forced to reveal our dependence on this person's recognition, we live our lives in isolation, and no change of "attitude" or "mode of interaction" can alter it (Hammer, 2007, p. 152).

Hammer bedoelt dat de isolatie van het individu, niet de basis is van Adorno's filosofisch denken, zoals Habermas beweert, maar dat de isolatie een *uitkomst* is van de maatschappelijke verhoudingen. Als er al een oplossing is voor de verdinglijking in de maatschappelijke verhoudingen dan bestaat deze in het ontwikkelen van autonomie en mondigheid op basis van Adorno's ervaringsbegrip. Zoals ik in paragraaf 1.2.2 heb laten zien gaat Adorno er echter tevens vanuit dat autonomie en mondigheid een vorm van verzet tegen de bestaande orde behelst. Autonomie staat voor hem gelijk aan niet-meedoen aan de bestaande praktijken. Hier ontstaat echter een probleem. Als individuen zich terugtrekken uit of verzetten tegen de bestaande orde hoe is er dan nog een samenleving mogelijk? Vraagt een samenleving niet om actief handelende burgers die in het politieke domein de samenleving op democratische wijze vormgeven? Adorno lijkt niet te beweren dat er geen samenleving in het algemeen mogelijk is. Wel zou een mondig individu zich tegen de huidige maatschappelijke omstandigheden moeten verzetten. Maar hoe burgers praktisch handen en voeten moeten geven aan een andere samenleving, daarover zegt Adorno weinig. Zoals we zullen zien legt Dewey in tegenstelling tot Adorno in zijn opvoedingsfilosofie een grote nadruk op actief handelen en samenwerken van individuen in het publieke domein.

Elitair

Ten tweede is deze positie van Adorno, en dat beargumenteert ook Hammer (p. 166), elitair te noemen. Wie is de filosoof, de intellectueel, de kunstenaar of de mondige burger eigenlijk dat hij in staat is om in naam van zijn onderdrukte medemens te spreken? Bezit hij of zij dan enige soort kennis die anderen niet bezitten? En waar haalt hij of zij deze kennis eigenlijk vandaan? Berust deze kennis uiteindelijk niet op een soort metafysische positie, een soort van openbaring die alleen voor de intellectueel toegankelijk is? Hiermee hangt het tweede punt samen: voor welke mensen is deze filosofische positie eigenlijk weggelegd? Is iedereen in staat om zijn potentieel dermate te ontwikkelen dat hij in staat is om te denken als de intellectueel? Maar zijn mensen juist niet heel erg verschillend? Is de ene mens misschien meer 'praktisch' ingesteld en de andere mens 'theoretisch'? Adorno is zich bewust van dit argument en bespreekt deze in de *Negatieve Dialectiek* (2005, p. 41). Hij zegt daar dat het juist de sociale omstandigheden zijn die het potentieel van de mensen onbenut laten. Mensen kunnen zich niet ontwikkelen omdat het systeem dat verhindert. De vraag of de potentie van mensen in de maatschappij werkelijk verhindert wordt is empirisch echter moeilijk waar te maken en hangt samen met de visie van Adorno op het systeem. Pas als de premisse wordt aanvaard dat er daadwerkelijk een systeem is dat druk uitoefent op het individu kan Adorno's argument opgaan. Ook Popper (zie O'Connor, 2013, p.38) heeft dit verwijt tegen Adorno ingebracht. Popper bekritiseerde Adorno om zijn 'holistische' uitgangspunten. De samenleving die Adorno beschrijft is statisch en is 'totalitair'. O'Connor verdedigt Adorno echter tegen de aanval van Popper:

The basis on which Adorno can be clearly separated from Popper's incomplete

characterization is that for Adorno 'totality' is not innocent: the forms of influence that work upon individuals, and gather them into a totality, are contrary to their deepest interests, to their freedom (2013, p.39)

Maar het probleem blijft: Adorno is van mening dat de totaliteit de vrijheid van het individu bedreigt en denkt dat hij in naam van het onderdrukte individu moet spreken. Dit blijft een elitair uitgangspunt. Bij Dewey zullen we niks van elitarisme terugzien. De filosoof kan weliswaar oplossingen aandragen voor problemen die zich in de maatschappij voordoen, maar de filosoof is geen persoon die in naam van anderen zijn stem hoeft te verheffen.

Ook de kunstfilosofie van Adorno is elitair te noemen. Om kunst te begrijpen moeten wij volgens Adorno het kunstwerk in zijn tijd plaatsen en zijn verhouding ten opzichte van de maatschappij doorzien. Maar wie bepaalt of dit het allesbepalende criterium is voor kunst? Zoals wij in het volgende hoofdstuk zullen zien geeft Dewey een andere invulling aan het begrip van kunst, zij kan ons helpen om ervaringen te verrijken en zij kan ons leren over andere culturen en andere ervaringen. Uiteindelijk is het doel van Dewey om te komen tot een gemeenschappelijke ervaring. Adorno lijkt te blijven steken bij het versterken van de ervaringen en dus de autonomie van het individu alleen.

De rol van de opvoeders

Een derde probleem, dat ook Stojanov (2012) noemt, is het volgende: hoe kunnen opvoeders opvoeden als zij geïnfecteerd zijn door de huidige verdinglijkte cultuur? Is de opvoeding niet machteloos door de grote maatschappelijke krachten die volgens Adorno druk uitoefenen? En hoe kunnen wij van leraren en opvoeders verwachten dat zij hun kinderen meenemen naar een rijk achter de cultuurindustrie? In de woorden van Stojanov:

Why and how could teachers emancipate themselves from the stereotypes and the identification patterns produced by the cultural industry in order to embody ideals that contradict the immediately-given that is constituted by that industry? (2012, p. 132).

Elke opvoeder, elke docent is al onderdeel van de verdinglijkte cultuur. De vraag is dan wie de opvoeders gaat opvoeden, een vraag dat het probleem alleen maar verschuift. Alle opvoeders zullen dezelfde ervaringen en gedachten moeten delen om tegenwicht te bieden aan de huidige maatschappelijke omstandigheden. Stojanov concludeert dat dit probleem het ideaal van Adorno utopisch en praktisch onmogelijk maakt. Alle opvoeders zouden zich moeten losmaken van de huidige verdinglijking. Daarnaast moet leerlingen een totaal ander perspectief worden voorgeschoteld wat de opvoeding meteen tot iets ideologisch maakt. Adorno's opvoedingsfilosofie lijkt daarmee praktisch onuitvoerbaar. Zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, spelen dit soort problemen voor Dewey niet. Zijn opvoedingsfilosofie is praktisch en sluit aan bij de behoeften die er volgens hem spelen in de maatschappij. Die behoeften kunnen veranderen en er is geen filosoof nodig om de medemensen te wijzen een rijk achter de huidige verschijnselen. Filosofie heeft bij Dewey meer een probleemoplossend vermogen en is allerminst ideologisch of utopisch.

Geen alternatief

De mate van verdinglijking is volgens Adorno zo pervasief en doordringend dat er bijna geen verandering meer mogelijk is. Adorno ziet de verdinglijking overal om zich heen: in de verhouding van de mensen met zijn medemensen, in de verhouding van de mensen tot de natuur en in de cultuurindustrie. De wetten van het kapitalisme en de instrumentele rationaliteit hebben volgens Adorno voor een samenleving gezorgd die het individu onderdrukt. Door de samenleving als totalitair en als statisch op te vatten lijkt Adorno

weinig ruimte te geven aan individuen binnen de samenleving. Elk individu is gestempeld door de verdinglijkte verhoudingen volgens Adorno. Toch is het maar de vraag of de samenleving wel echt als een amorf, monolithisch blok functioneert. Zo zullen we in het volgende hoofdstuk zien dat Dewey een totaal andere invulling geeft aan de maatschappij. Verder biedt Adorno geen alternatief aan. Stilzwijgend gaat Adorno ervan uit dat de maatschappij beter af zal zijn als de verdinglijking wordt doorzien en doorbroken. In aforisme 100 in *Minima Moralia* (Sur l'eau) stelt Adorno dat de vraag naar een geëmancipeerde maatschappij illegitiem is. De vraag is volgens Adorno niet te beantwoorden. Maar zijn ideaalbeeld beschrijft hij als volgt:

Rien faire comme une bête, op het water liggen en vredig naar de hemel kijken, 'zijn' anders niets, zonder enige verdere bepaling en vervulling', zou in de plaats van proces, doen, vervullen kunnen treden en zo waarlijk de belofte van de dialectische logica inlossen, in haar oorsprong uit te monden. (1971b, p. 144).

Adorno wil geen beschrijving geven van een ideale maatschappij, van een utopia. Zijn filosofische methode wil laten zien dat de huidige omstandigheden in ieder geval niet de ideale toestand inhouden. Maar Adorno lijkt, zoals we in bovenstaand citaat zien, te blijven steken in contemplatie en in resignatie, in een terugtrekkende beweging. 'Zijn, zonder enige vervulling of bepaling', is volgens Adorno van belang. Dewey daarentegen ziet de mens als een praktisch handelend wezen, gericht op samenwerking. Ook Dewey geeft geen blauwdruk van een ideale maatschappij, maar geeft wel handreikingen hoe we problemen te boven kunnen komen. Dewey biedt een alternatief.

Conclusie

Wanneer ik de positie van Adorno kritisch evalueer dan zou ik het volgende willen concluderen: authentieke ervaringen worden het individu in de moderne maatschappij onmogelijk gemaakt. Een 'opvoeding tot mondigheid' en de kunst kunnen ertoe bijdragen dat het individu authentieke ervaringen gaat opdoen. Wanneer wij ons bewust zijn van de mechanismen die bijdragen aan verdinglijking en fragmentatie dan maakt dit de weg vrij voor authentieke ervaringen. Authentieke ervaringen dragen bij aan de autonomie van het individu.

Het probleem dat Adorno echter niet op kan lossen is hoe autonomie kan bijdragen aan het tot stand brengen van een andere of betere samenleving. Adorno slaagt er niet in om zijn opvoeding tot mondigheid ten goede te laten komen van de maatschappij als geheel. Weliswaar neemt hij impliciet aan dat de maatschappij beter zal functioneren als de verdinglijking wordt doorbroken. Maar wat hiervan de consequenties zijn voor de maatschappij als geheel, laat hij in het midden. Hoe moeten we verzet, niet-meedoen en conflict toepassen in een democratische samenleving die uiteindelijk streeft naar harmonie? De positie van Adorno is hoogst elitair. Wie bepaalt wat daadwerkelijk autonoom ervaren is en wat 'goede' authentieke ervaringen zijn? Verder is de opvoedingsfilosofie praktisch moeilijk uitvoerbaar en is de verdinglijking volgens Adorno zo pervasief en zijn de maatschappelijke consequenties daarvan zo indringend dat er bijna geen uitweg meer mogelijk is. Volgens Adorno is het ook niet zijn bedoeling om een beschrijving van een betere maatschappij of van een utopia te geven. Eerder wil hij aangeven dat de huidige maatschappij in ieder geval geen goede maatschappij is. Hiermee lijkt Adorno te verzanden in kritiek op de bestaande orde, zonder een alternatief te bieden. Het probleem met Adorno's filosofische positie is verder dat ze moeilijk van toepassing is in de politiek en in de samenleving. De filosoof en de kunstenaar lijken geïsoleerd te staan in hun verzet tegen de bestaande orde. Adorno neemt stilzwijgend aan dat een authentiek ervarend individu zich weliswaar terugtrekt uit de maatschappij, maar daar toch

uiteindelijk aan bijdraagt. Het blijft echter de vraag wat de werkelijke bijdrage aan de samenleving is of zal kunnen zijn. Ik wil in het volgende hoofdstuk laten zien dat Dewey een ander soort invulling geeft aan de verhouding tussen individu en de samenleving. Een invulling die bijdraagt aan de ontwikkeling van beide polen. Hiermee kan Dewey een alternatief bieden voor de problemen waarvoor Adorno opvoeding gesteld ziet en een alternatief bieden voor Adorno's opvoeding tot mondigheid.

HOOFDSTUK 2: DEWEY

2.1 DE OPVOEDINGSFILOSOFIE VAN DEWEY

Voor Dewey is opvoeding altijd verbonden met de maatschappij. In de opvoedingstheorie van Dewey zijn de maatschappij en het individu twee complementaire grootheden. Opvoeding zou moeten bijdragen tot burgerschap en de maatschappij als geheel kan niet functioneren zonder goed ontwikkelde en autonome burgers. Maatschappij en individu beïnvloeden elkaar wederzijds en zijn altijd met elkaar in interactie. De maatschappij en het individu hebben daarom geen gefixeerde of statische natuur. Beiden zijn de uitkomst van de 'transactionele relatie van de sociale omgeving en het individu'⁵ (Berding en Miedema, 2004, p. 100). Mensen geven steeds weer nieuwe betekenissen aan hun omgeving, doen steeds nieuwe ervaringen op. In de opvoedingssituatie zou aan beide polen recht gedaan moeten worden: aan het individu en aan de maatschappij als geheel. Opvoeding zou daarom allerm minst een blinde aanpassing aan de bestaande orde moeten inhouden. De vrijheid en autonomie van individuen zou dan worden ingeperkt en opgeofferd worden aan economische, religieuze of politieke doelen. Opvoeding zou de vrijheid van het individu en de vooruitgang van de maatschappij moeten waarborgen.

De enige samenlevingsvorm die de vrijheid van het individu waarborgt en anderzijds ruimte laat voor verscheidenheid is de democratie. Een democratische grondslag is voor Dewey onmisbaar om een samenleving in te richten. Zij doet recht aan verscheidenheid en aan de vrijheid van individuen. Opvoeding is hét middel om het democratische gehalte van de samenleving in stand te houden. Daarbij is het van belang dat er tussen alle verschillende groeperingen en individuen een uitwisseling van ervaringen plaatsvindt en dat er sprake is van gemeenschappelijk handelen. In een democratische samenleving zouden burgers het belang van medeburgers nooit uit het oog moeten verliezen en zou hij zijn handelingen daar ook op moeten afstemmen. In de volgende paragrafen wil ik laten zien welke rol Dewey ziet weggelegd voor het opdoen en uitwisselen van ervaringen en wat de rol is van het handelen. Tevens wil ik de overeenkomsten en verschillen met Adorno laten zien en beschrijven waarom Dewey's opvoedingsfilosofie een uitweg kan bieden uit de problematische staat van opvoeding in de moderne maatschappij, zoals die door Adorno is beschreven.

2.1.1 ERVARING EN FILOSOFIE

Pragmatisme

Het denken van John Dewey kan geplaatst worden in de traditie van het Amerikaanse pragmatisme, een stroming die de filosofie wilde laten aansluiten op praktische problemen die zich voor doen in de werkelijkheid. Daarin is een belangrijke rol voor persoonlijke ervaringen weggelegd. In eerste instantie lijkt deze positie op die van de Engelse empiristen die de basis voor kennis zagen in de werkelijkheid buiten ons. Pragmatisme is echter een aanvulling op het empirisme. Het neemt namelijk ook het handelingsaspect en de toekomst in ogenschouw, terwijl empiristen blijven steken in het registreren van louter 'feiten'.

Pragmatism, presents itself as an extension of historical empiricism, but with this fundamental difference, that it does not insist upon antecedent phenomena but upon

---

5 Zie voor de transactionele theorie de volgende paragraaf.

consequent phenomena; not upon the precedents but open the possibilities of action. And this change in point of view is almost revolutionary in its consequences (Dewey, 1984, p.12).

De revolutionaire gevolgen die Dewey noemt hebben te maken met de kijk die de pragmatisten hebben op het universum, op de verhouding tussen individu en de rol die de omgeving daarin speelt. De wereld is allerminst stabiel, maar altijd in beweging en ontwikkeling. De toekomst is altijd 'in the making', of een 'process of becoming'. Dit heeft ook gevolgen voor de manier waarop het individu zich verhoudt tot de wereld en de rol die filosofie daarin speelt. Het denken heeft een soort van interveniërende functie, een functie van constructie. Elke keer construeren wij de wereld opnieuw en we bekijken welke consequenties deze constructies hebben. Deze manier van denken en filosoferen neemt daarom afscheid van het zoeken naar stabiele en eeuwige waarheden die altijd geldig zijn. Wij construeren de waarheid immers zelf. Wanneer onze ideeën in de praktijk blijken te werken, dan zit daar een waarheidselement in besloten. Maar de praktijk blijft altijd open voor reconstructie, voor het uitproberen van nieuwe ideeën.

Ervaringen en omgeving

In het pragmatisme worden concepten in verband gebracht met ervaringen. Maar het gaat er dan vooral om te begrijpen hoe concepten gebruikt worden in ons handelen en wat voor consequenties deze concepten hebben voor onze toekomstige handelen. Concepten zijn altijd reviseerbaar naar gelang ons handelen verandert. Het denken van Dewey wordt door hemzelf gekenschetst als instrumentalisme⁶. Met deze term wil hij een filosofie beschrijven die concepten in een logisch verband ten opzichte van elkaar plaatst om daarmee de verhouding tot ons denken en toekomstig handelen in oenschouw te nemen.

Instrumentalism is an attempt to establish a precise logical theory of concepts, of judgments and inferences in their various forms, by considering primarily how thought functions in the experimental determinations of future consequences (1984, p. 14).

Concepten, denken en toekomstige handelingen zijn dus allerminst los van elkaar te zien. Uiteraard spelen ook ervaringen een belangrijke rol in het tot stand komen van onze concepten en denkconstructies. In *Nature and Experience* betoogt Dewey dat er geen kennis tot stand kan komen zonder de ervaring. Dit betekent gelijk ook dat kennis niet los gezien kan worden van de omgeving die de ervaringen constitueert. Ervaringen zijn van belang in de wetenschappelijke methode, maar ook de filosofische methode kan niet zonder ervaringen, aldus Dewey. Een rationalistische filosofie zoals bijvoorbeeld Descartes voor zich zag isoleert het subject van zijn omgeving. Deze isolatie brengt allerlei splitsingen mee. Het denkend subject staat in een verhouding tot een materieel object, een geestelijke substantie staat tegenover een stoffelijke substantie. Deze verhouding tot de wereld doet geen recht aan de invloed van de omgeving. Wij ervaren de wereld, en onze ervaringen zijn ook altijd in interactie met deze omgeving.

It is not experience which is experienced, but nature- stones, plants, animals, diseases, health, temperature, electricity and so on. Things interacting in certain ways *are* experience; they are what is experienced. Linked in certain other ways with another natural object -the human organism- they are *how* things are experienced as well. Experience thus reaches down in nature; it has depth. It has also breadth and to an indefinitely elastic extent. (1981, p. 13).

Denken kan niet plaatsvinden zonder de omgeving in oenschouw te nemen, aldus Dewey.

⁶ Deze term moet niet in verband worden gebracht met de instrumentele rede of eenzijdige rationaliteit zoals beschreven door Weber en Adorno.

Denken heeft altijd ergens betrekking op. De term die Dewey daarvoor gebruikt is *subject-matter*. Een rationele filosofie heeft alleen maar betrekking op het denken en blijft zo steken in een 'bewustzijnsfilosofie' waarbij geabstraheerd wordt van de wereld buiten ons.

Reflectie

Ervaringen moeten echter altijd bereflecteerd worden. De primaire ervaring, zoals Dewey dat noemt, zou verdiept moeten worden, uitgebreid en verrijkt. Hiervoor is de interveniërende rol van reflectie vereist. Het verstand, de rede, geeft de primaire ervaringen inhoud en betekenis. Dewey noemt drie voordelen van het gebruik van ervaringen in de filosofie (1981, p. 26). Allereerst leveren ervaringen een bijdrage aan daadwerkelijke filosofische problemen die zich aan ons voordoen. In plaats van te blijven steken in een bewustzijnsfilosofie die het subject isoleert en zich alleen maar met het eigen denken bezighoudt, kunnen bereflecteerde ervaringen ons daadwerkelijk kennis brengen. Ten tweede kunnen we ervaringen en denken aan elkaar toetsen. Wanneer blijkt dat ervaringen in de praktijk niet werken of kloppen, dan kunnen we ze met behulp van ons denken bijstellen of veranderen. Ten derde kunnen ervaringen weer een basis vormen voor nieuwe of meer verrijkende ervaringen, zij kregen empirische waarde in de praktijk en dragen bij aan 'the common experiences of man, instead of being curiosities to be deposited, with appropriate labels, in a metaphysical museum' (idem, p.26).

Het is dus duidelijk dat Dewey filosofie wil inzetten om daadwerkelijk iets praktisch tot stand te brengen. De filosofie is er niet om eeuwige metafysische waarheden bloot te leggen. Ze zou daar best aan kunnen bijdragen, als deze metafysische waarheden kunnen bijdragen aan de manier waarop we ons dagelijks leven invullen. Maar als doel op zichzelf, geabstraheerd van het individu en de wereld zijn ze niet nuttig. Adorno en Dewey zouden elkaar kunnen vinden in de kritiek op een metafysica die abstraheert van de sociaal-historische context. Zowel Adorno als Dewey stelt dat denken nooit in een isolement plaatsvindt, maar altijd gemedieerd wordt door het object (Adorno) of in interactie is met de omgeving (Dewey)

De werkelijkheid wordt door Dewey echter niet gezien als een statisch en onveranderlijk geheel. Zij is in zekere zin op te vatten als een geheel, maar wel als een 'diversified whole' (idem, p. 40). De wereld is altijd aan verandering onderhevig en is nooit 'af'. Daarom hebben we ook altijd met onzekerheid, onvoorspelbaarheid en oncontroleerbaarheid te maken. Daar heeft zelfs de wetenschap geen verandering in kunnen brengen:

Through science we have secured a degree of power prediction and of control; through tools, machinery and an accompanying technique we have made the world more conformable to our needs, a more secure abode. We have professionalized amusement as an agency of escape and forgetfulness. But when all is said and done, the fundamentally hazardous character of the world is not seriously modified, much less eliminated (1981, p. 44).

Aan de ene kant creëren wij mensen voor onszelf een mate van stabiliteit en controle, anderzijds blijft de wereld iets vreemds en onvoorspelbaar hebben. Juist deze elementen geven volgens Dewey aanleiding tot filosofie:

It is the intricate mixture of the stable and the precarious, the fixed and the unpredictably novel, the assured and the uncertain, in existence which sets mankind upon that love of wisdom which forms philosophy (1981, p. 59)

Volgens Dewey is het de taak van de filosofie om stabiliteit te laten prevaleren boven instabiliteit. Denken is altijd verbonden met hoe wij de wereld willen inrichten. Daarbij

kunnen periodes van instabiliteit optreden, maar deze instabiliteit kan weer als basis fungeren voor oplossingen. Elk tijdperk vraagt weer om nieuwe filosofische toepassingen. Volgens Dewey is elke keuze en elke handeling een sprong in het diepe. Metafysici blijven volgens hem steken in hun kennis en passen deze uiteindelijk niet toe. Zij willen met hun gedachten stabiliteit aan de wereld opleggen, maar durven de sprong in het diepe niet aan. Metafysisch denken:

Becomes a refuge, an asylum for contemplation, or a theme for dialectical elaboration, instead of an ideal to inspire and guide conduct (1981, p. 53)

Experiment en interactie

Ware filosofie en wijsheid bestaat volgens Dewey echter in het toepassen van gedachten en het handelen in de praktijk. Handelen gaat met vallen en opstaan, met trial-and-error. Het is juist deze onzekerheid die ons handelen voldoening kan geven. In een wereld die compleet 'af' en stabiel zou zijn zou dit niet mogelijk zijn. We zouden niks meer kunnen uitproberen. Het menselijk bestaan is daarom experimenteel, zegt Dewey. Constant wordt de stabiliteit bedreigd en dit vraagt telkens weer om nieuwe oplossingen. Het menselijk handelen is niet los te zien van de problemen die zich in de praktijk voordoen. De omgeving is daarom niet weg te denken uit het menselijk handelen. Mensen creëren deze omgeving zelf, maar anderzijds beïnvloedt de omgeving het individu ook weer. Juist deze interactie tussen individu en omgeving vormt de basis van ons kennen. Dewey's filosofie wordt ook wel beschreven als een 'transactionele kentheorie' (Biesta, 2005).

Volgens Adorno kunnen wij, wanneer wij ons eigen denken bekritisieren, een nieuwe verhouding met het object bewerkstelligen. Ook voor Dewey geldt dat het individu altijd een andere relatie met zijn omgeving tot stand kan brengen. Beide denkers vragen dus om een actief subject. Het verschil is echter dat bij Adorno sprake is van een *denkactiviteit*, terwijl bij Dewey sprake is van een *handelingsactiviteit*. Zijn filosofie is ook niet gebaseerd op een scheiding van subject en object of lichaam en geest. Het is juist de interactie tussen individu en omgeving, die de werkelijkheid constitueert. De filosofie van Dewey kan dus niet begrepen worden zonder interactie. Dit geldt uiteraard ook voor interacties *tussen* individuen. Dit heeft belangrijke consequenties voor Dewey's visie op de cultuur en samenleving, zoals ik in de volgende paragraaf zal laten zien.

2.1.2 ERVARING EN SAMENLEVING

De rol die ervaring speelt in de kentheorie van Dewey is niet beperkt tot alleen de interactie met de wereld. Ervaringen zijn een basis en de uitkomst voor het uitoefenen van een handeling. Kennen is niet alleen het begrijpen van onze ervaringen, maar ook het in de praktijk brengen van deze ervaringen. Dat betekent dat de consequenties van ons handelen altijd in ogenschouw moeten worden genomen. Dewey koppelt de context waarin ons kennen zich voordoet aan de transactie tussen de 'levende organismen' en de natuur. Levende organismen trachten voortdurend een dynamische balans met hun omgeving tot stand te brengen (Biesta, 2005, p. 20). Dewey zelf zegt hierover:

Reflection is an indirect response to the environment, and the element of indirection can itself become great and very complicated. But it has its origin in biological adaptive behaviour and the ultimate function of its cognitive aspect is a prospective control of the conditions of the environment. The function of intelligence is therefore not that of copying the objects of the environment, but rather of taking account of the way in which more effective and more profitable relations with these objects may be established in the future (1984, p. 17)

Dewey doet geen metafysische of biologische uitspraken over bepaalde aangeboren basale menselijke trekken. Dergelijke uitspraken kunnen niet fungeren als basis voor de samenleving omdat ze iets 'totalitairs' in zich hebben. Aristoteles beschreef bijvoorbeeld hoe bepaalde mensen van nature geneigd zijn om slaaf te zijn en andere mensen de leiding in de staat op zich moeten nemen. Ook Plato deelde zijn maatschappij in naar aanleiding van zijn psychologische uitgangspunten. De klassen die daaruit ontstonden, een werkende klasse, een strijdende klasse en een leidende klasse geven de indeling van de maatschappij iets statisch. Dit belemmert de ontplooiing van de mens, aldus Dewey. Hoewel Dewey geen uitspraken doet over een natuurlijke constitutie van de mens zegt hij wel dat een organisme als het menselijk individu gekenmerkt wordt door plasticiteit. Het is juist deze plasticiteit die aanpassing aan de omgeving mogelijk maakt. Ons handelen wordt constant afgestemd op wat de omgeving van ons vraagt. Het kan echter zijn dat de omgeving prikkels of stimuli aanbiedt die de balans tussen omgeving en individu verstoort. In dat geval kan het individu nieuwe handelingsstrategieën bedenken die deze balans herstelt. Het gaat hier om een proces van trial-and-error, van vallen en opstaan.

Habits

Wanneer handelingen vaak succesvol uitpakken in de praktijk verworden tot zij tot *habits*. Deze *habits* zijn een soort geautomatiseerde handelingen, we hoeven steeds minder over onze handelingen na te denken. *Habits* kunnen omschreven worden als:

[...] verworven predisposities om op een bepaalde manier te handelen. *Habits* zijn dus geen handelingspatronen maar moeten worden opgevat als een verworven *gevoeligheid* voor een bepaalde klasse van stimuli (Biesta, 2005, p. 22).

Menselijk gedrag is altijd sociaal, zegt Dewey. Elke handeling van een individu heeft gevolgen voor een ander individu, zowel in het groot als in het klein. De *habits* of gedragspatronen die wij ontwikkelen maken het samenleven mogelijk. *Habits* kunnen een positieve uitwerking op de samenleving hebben wanneer wij elkaars gewoonten begrijpen. *Habits* kunnen echter ook een minder positieve uitwerking hebben, ze kunnen namelijk leiden tot conservatisme in de samenleving. Daarom is het goed om gewoonten en *habits*, de overgeleverde tradities en waarden altijd ter discussie te stellen en te toetsen aan de praktijk. Wanneer blijkt dat bepaalde *habits* niet meer goed functioneren of leiden tot conservatisme dan belemmert dat vooruitgang in de maatschappij:

Habits reduce themselves to routine ways of acting, or degenerate into ways of action to which we are enslaved just in the degree in which intelligence is disconnected from them. Routine habits are unthinking habits: "bad" habits are habits so severed from reason that they are opposed to the conclusions of conscious deliberation and decision. [...] Routine habits, and habits that possess us instead of our possessing them, are habits which put an end to plasticity (2009, p. 41).

Slechte *habits* bedreigen dus onze plasticiteit, de dynamische omgang met de wereld. Dewey ziet dit proces in de moderne tijdsgeest op veel manieren. In de routinematige manier waarop we ons werk verrichten bijvoorbeeld, in de manier waarop de massamedia communiceert, in propaganda, maar ook in de democratische instituties. Dewey erkent dus dezelfde problemen als Adorno: de moderne maatschappij kan een verkeerde invloed hebben, zij kan verkeerde *habits* bij ons kweken.

De moderne tijd

Dewey is uitermate kritisch over zijn tijdsgeest en de manier waarop informatie in deze tijd wordt aangeboden. De moderne tijd veroorzaakt onder andere via de media, prikkels en

stimuli die ons oordeelsvermogen verzwakken :

One effect of literacy under existing conditions has been to create in a large number of persons an appetite for the momentary “thrills” caused by impacts that stimulate nerve endings whose connections with cerebral functions are not so ordered that intelligence is produced. At the same time the habit of using judgment is weakened by the habit of depending on external stimuli (1940, p. 44).

In bovenstaand citaat geeft Dewey weliswaar een psychologische verklaring, maar het probleem is duidelijk: de huidige tijd creëert stimuli die los staan van de context van het geheel. Het vermogen om deze stimuli om te zetten in een bereflecteerde houding is moeilijk. Ervaringen doen zich 'schoksgewijze' voor waardoor het voor de reflecterende mens lastig is om tot goed gefundeerde oordelen te komen de huidige toestand is zo dat: 'individuals are overwhelmed and emotionally confused by publicized reverberation of isolated events' (1940, p. 42). Dewey signaleert dus problemen die ook Adorno al beschreef, een verminking van ervaringen.

De moderne tijd kent echter een tweede probleem. In de tijd van de pre-industriële, agrarische samenleving konden de mensen hun eigen handelingen zien in het kader van de samenleving. In de huidige tijd is dat echter onmogelijk geworden.

The average person is surrounded today by readymade intellectual goods as he is by readymade foods, articles and all kinds of gadgets. He has not the personal share in making either intellectual or material goods that his pioneer had. Consequently they (de mensen in de pre-industriële samenleving RD) knew better what they themselves were about, though they knew infinitely less concerning what the world at large was doing (1940, p. 46).

De moderne media en de technieken hebben volgens Dewey het voordeel dat ze meer inzicht geven in de wereld als geheel. Maar het eigen handelen is echter niet afgestemd op deze wereld omdat de verbindingen tussen mensen anoniem zijn geworden. De oplossing die Dewey aandraagt voor dit probleem zou de ontwikkeling van een *great community* moeten zijn, zoals ik in paragraaf 2.2.1 zal beschrijven.

Communities

De samenleving bestaat volgens Dewey nooit uit een monolithisch of amorf blok en hierin staat Dewey dus diametraal tegenover Adorno. Elke samenleving is opgebouwd uit meerdere 'communities' waarin mensen samenwerken. Een samenleving is opgebouwd uit politieke gemeenschappen met verschillende doelstellingen, wetenschappelijke groeperingen, religieuze groeperingen, maatschappelijke groepen, klieken, bendes, grote bedrijven, samenwerkingsverbanden, groepen die door bloedbanden bijeen worden gehouden, een eindige variëteit van groeperingen. Daarnaast kunnen er in samenlevingen verschillende talen worden gesproken, andere tradities heersen en ook verschillende morele codes. Zelfs binnen een samenleving kunnen er verschillende culturen zijn. Een maatschappij of een cultuur wordt vaak beschouwd als een geheel of als een eenheid. In de praktijk is er echter een veelheid van verbanden, zowel goede als slechte (2011, p. 196). Zelfs criminele organisaties of 'politieke machines die niet de publieke zaak dienen, maar er zich tegoed aan doen' horen daarbij. Twee kenmerken ziet Dewey echter altijd terug: in elke groep is er een gezamenlijk belang en is er een bepaalde hoeveelheid interactie en samenwerkingsactiviteit met andere groepen (2011, p. 197). Vanuit deze twee kenmerken ontwikkelt Dewey criteria aan de hand waarvan hij de waarde van een maatschappij wil toetsen. Deze criteria zijn:

Hoe talrijk en hoe gevarieerd zijn de belangen die bewust worden gedeeld? Hoe volledig en

vrij is de interactie met andere groepen?

Wanneer er materiële, intellectuele en esthetische belangen zijn waaraan iedereen deelneemt, wanneer er nauwe banden zijn tussen het gezin, de school, de zakenwereld, de cultuur en de politiek dan is er sprake van gedeelde ervaringen. Belangen worden bewust gecommuniceerd en gedeeld zegt Dewey. Een despotisch regime kan bijvoorbeeld gedeelde belangen niet dienen. Zij is gebaseerd op geweld en niet op 'wederzijds vrij spel tussen leden van de groep'. Daarnaast is ook een maatschappij die gekenmerkt wordt door een geprivilegieerde bovenklasse en een onderworpen onderklasse niet vrij. Sociale vermenging kan er niet plaatsvinden.

In een goed functionerende maatschappij is er een goed evenwicht tussen de belangen van iedereen, zijn er gedeelde waarden en belangen, is er geen eenzijdige nadruk op materiële belangen maar ook ruimte voor cultuur, en is er samenwerking tussen alle verschillende groepen. Diversiteit stimuleert gedeelde ervaringen maar stimuleert ook vooruitgang, aldus Dewey. Een eenzijdige nadruk op economische doelen en efficiënte productie kan leiden tot mechanische routine, tenzij 'de werkers de technische, intellectuele en sociale relaties zien in wat zij doen en zich betrokken voelen bij hun werk omwille van de motivatie die deze ervaring hen verschaft' (2011, p. 199).

Zoals we gezien hebben deelt Dewey tot op zekere hoogte Adorno's visie dat ervaringen in de huidige tijd verminkt geraakt zijn. Voor Dewey is deze verminking echter minder fundamenteel van aard dan voor Adorno. Volgens Adorno is het bewustzijn in de loop van de geschiedenis verdinglijkt geraakt. De kapitalistische maatschappij met zijn ruilprincipes, de cultuurindustrie en het verval van kunst zijn hier debet aan. De verminking van de ervaring is zo fundamenteel geworden dat er volgens Adorno zelfs sprake is van pseudo-individualiteit. Zover gaat Dewey absoluut niet. Dewey ziet ook problemen in de kapitalistische maatschappij en de economische verhoudingen. Hij ziet deze problemen zoals ik wil laten zien meer in het verval van de gemeenschap en de democratie. De samenleving kent haar problemen, maar staat altijd open voor *reconstructie*. Volgens Logister (2005) 'stelt Dewey zich in zijn politieke filosofie tot doel de bestaande concepten zodanig te reconstrueren dat ze weer toepasbaar zijn op de sociale werkelijkheid en in functie staan van de oplossing van sociale problemen' (p. 79). Dewey stelt daarbij dat reconstructie tot stand moet komen in de samenleving als geheel, door participatie van elk individu.

2.2 OPVOEDING TOT DEMOCRATIE

Dewey wil met zijn opvoedingsfilosofie bijdragen aan het creëren van een betere samenleving. Dewey is net als Adorno van mening dat de moderne maatschappij met problemen te kampen heeft, al zijn deze volgens Dewey minder pervasief dan dat Adorno van mening is. De opvoeding zou ertoe moeten bijdragen dat individuen met elkaar leren samenwerken. Het uitwisselen van ervaringen staat daarbij centraal. Het uitwisselen van ervaringen betekent dat we van elkaar kunnen leren. Volgens Dewey kenmerkt de moderne samenleving zich door een grote mate van fragmentatie. De handelingen van individuen zijn niet goed op elkaar afgestemd. Dewey ontwikkelt daarom de theorie van de *great community* waarin individuen hun belangen op elkaar leren af te stemmen. Alleen wanneer individuen zichzelf als deelgenoot zien van een grote gemeenschap kan de samenleving als geheel hiervan profiteren. Toch wil Dewey verschillen wel waarborgen. Een grote rol is daarbij weggelegd voor de uitwisseling van ervaringen.

2.2.1 OPVOEDING EN ERVARING

In zijn opvoedingsfilosofie legt Dewey de nadruk op de waarde van twee tegengestelde polen die steeds terugkomen wanneer het om de filosofie van het opvoeden gaat. Enerzijds is er de pool van het individu die zichzelf zou moeten ontplooiën. Anderzijds is er pool van de maatschappij, de sociale factor. Tussen beide polen staat er altijd een zekere spanning. Dewey is echter van mening dat de ontwikkeling van het individu altijd samengaat met de ontwikkeling van de maatschappij als geheel. Opvoeding is dus enerzijds aanpassing aan de sociale orde, maar anderzijds moet opvoeding er ook toe bijdragen dat het individu deze sociale orde kan doorzien of zelfs kan doorbreken. In zijn opvoedingsfilosofie zien we de transactie tussen individu en omgeving ook weer duidelijk terug. Een maatschappij of sociale orde bestaat nooit *uit zichzelf*. Dat geldt ook voor de menselijke natuur. Beide zijn de uitkomst van een transactionele relatie. Verder bestaat de maatschappij zoals eerder beschreven uit een variëteit van verschillende lagen en verschillende gedeelde ervaringen. Ook hier zal de opvoedingsfilosofie rekening van moeten afleggen. Een individu zou moeten worden voorbereid om op veel verschillende gebieden in de maatschappij te kunnen functioneren. In het ideale geval is er sprake van een equilibrium, een dynamische balans tussen individu en omgeving waarin beide tot volledige wasdom kunnen komen (Berding & Miedema, 2005, p. 101).

Autonomie en groei

Om een vergelijking met Adorno mogelijk te maken wil ik eerst ingaan op het begrip autonomie. In Dewey's filosofie komt de term autonomie niet letterlijk naar voren. Aangezien autonomie vaak in verband wordt gebracht met de Duitse *Bildung*traditie kunnen we deze term daarom niet één-op-één vertalen naar Dewey's filosofie. Toch zijn er heel veel parallellen aan te wijzen tussen de Duitse *Bildung*traditie en de pragmatische opvoedingsfilosofie van Dewey (zie Siljander, Kivelä and Sutinen, 2012). De term die het dichtst in de buurt komt van autonomie, is groei (*growth*). Met groei bedoelt Dewey dat het individu zich maximaal ontplooit:

Human growth is understood as a process in which an individual – a spontaneous, active actor – determines himself or herself and his or her relation to the surrounding world, and, at the same time, shapes himself or herself and his or her socio-cultural environment through his or her activities as a self-aware subject [...] (Kivelä et al, 2012).

Met andere woorden, het individu ontwikkelt zichzelf in een interactieve relatie met de

omgeving. Het individu doet ervaringen op in de interactie met zijn of haar omgeving. Deze ervaringen dragen bij aan zijn gedrag en houding tot diezelfde omgeving. Er is dus constant sprake van een wisselwerking. Daarbij legt Dewey steeds de nadruk op de zogenaamde *continuïteitsthese*, zoals we ook zullen zien in zijn filosofie van de kunst. Wanneer ervaringen van dusdanige aard zijn dat zich stabiele *habits* kunnen nestelen, wanneer ervaringen van dusdanige aard zijn dat ze een basis vormen voor toekomstige ervaringen en wanneer ervaringen aan elkaar gerelateerd kunnen zijn en niet als los zand aan elkaar hangen, pas dan kan zich volgens Dewey een geïntegreerde persoonlijkheid ontwikkelen. Deze geïntegreerde persoonlijkheid zou omschreven kunnen worden als autonoom.

Uitwisseling van ervaringen

Dewey is absoluut niet pessimistisch over de maatschappelijke mogelijkheden die er in de moderne tijd toe kunnen bijdragen dat de maatschappij en het individu zich kunnen ontwikkelen. In tegenstelling tot in vroegere tijden is kennis 'fluïde' geworden, is er meer transactie tussen verschillende groeperingen in de maatschappij, zijn er meer technische mogelijkheden, meer mogelijkheden voor democratische participatie en communicatie en is ook de infrastructuur verbeterd. Uitwisseling van ideeën en kennis is makkelijker geworden, alsmede de handel en uitwisseling van culturele verworvenheden. Maar zoals ik in paragraaf 2.1.2 al heb beschreven kent de huidige maatschappij ook zijn problemen. In het boek *the Public and its problems* beschrijft Dewey een aantal maatschappelijke problemen die het functioneren van de democratie belemmeren. Zo zijn politieke beslissingen vaak technocratisch van aard en vragen om gespecialiseerde kennis, veel mensen hebben geen vertrouwen in de politiek en de politiek laat zich te veel beïnvloeden door economische belangen. Maar het belangrijkste is het verval van een gemeenschapsgevoel. Volgens Dewey is elk menselijk handelen altijd sociaal handelen, het handelen in een gemeenschap. Elke individuele handeling heeft directe of indirecte sociale gevolgen voor de gemeenschap. Een democratische opvoeding zou zich daarom moeten bezighouden met twee dingen: ten eerste zou het potentieel van het individu tot volledige wasdom moeten komen, ten tweede zou de opvoeding individuen moeten voorbereiden op het leven in een democratische samenleving waarin het handelen van individuen op elkaar is afgestemd. De democratie is bij Dewey geen specifieke institutie of instelling, maar een manier van leven:

A democracy is more than a form of government; it is primarily a mode of associated living, of conjoint or communicated experience (2009, p. 93)

Wanneer de opvoeding deze manier van leven overbrengt op individuen dan gaat het dus om het communiceren van gezamenlijke ervaringen. Maar gezamenlijke ervaringen en individuele ervaringen constitueren elkaar en sluiten elkaar nooit uit. Daarom zou men in de opvoeding ook zoveel mogelijk moeten aansluiten bij persoonlijke ervaringen. De lesstof zou niet abstract gebracht moeten worden en ontdaan van iedere context. Denken is handelen en handelen is experimenteren, een dynamische relatie tot stand brengen met de omgeving. Dit is wat individuen vanaf hun jongste jaren doen. De opvoeding moet er daarom zorg voor dragen dat individuen zoveel als mogelijk ervaringen opdoen. Dat wil niet zeggen dat alle ervaringen kwalitatief even waardevol en communiceerbaar zijn. Ervaringen kunnen alleen bijdragen tot het ontwikkelen van juiste handelingen als ze continu zijn, dat wil zeggen in het kader van een context plaatsvinden en wanneer ze de basis vormen van toekomstige ervaringen. Er zijn ook ineffectieve of schadelijke ervaringen en dat zijn ervaringen die als los zand aan elkaar hangen. Ervaringen zijn dan niet 'cumulatief gerelateerd aan andere ervaringen'. In klassen waar les wordt gegeven

volgens abstracte lesmethoden die vallen buiten iedere context en die geen aansluiting vinden bij de persoonlijke ervaringen van leerlingen kan zich geen autonome of authentieke ervaring ontwikkelen⁷. Dewey gaat uit van de eerder genoemde continuïteitstheze. Ervaringen kunnen alleen leiden tot toekomstige ervaringen wanneer er zich van tevoren stabiele *habits* genesteld zijn. Deze habits kunnen weer als basis dienen voor toekomstige ervaringen:

At bottom, the principle [of continuity of experience, RD], rest upon the fact of habit, when *habit* is interpreted biologically. The basic characteristic of habit is that every experience enacted and undergone modifies the one who acts und undergoes, while this modification affects, whether we wish it or nor, the quality of subsequent experiences (1997, p. 35).

Ervaringen kunnen alleen worden opgedaan in interactie met de omgeving. Het individu doet zijn ervaringen altijd op in interactie met de omgeving. Het opdoen van ervaringen vindt niet plaats in een 'vacuüm':

The environment, [...] is whatever conditions interact with personal needs, desires, purposes, and capacities to create the experiences which is had. Even when a person builds a castle in the air he is interacting with the objects which he constructs in his fancy (1997, p.44)

Het is Dewey's stellige overtuiging dat persoonlijke ontwikkeling of groei alleen kan plaatsvinden wanneer aan de criteria van continuïteit en interactie is voldaan:

A fully integrated personality [...] exists only when successive experiences are integrated with one another. It can be build up only as a world of related objects is constructed (1997, p.44)

De meeste ervaringen in de moderne maatschappij worden in shocks of zonder context aangeboden. Dewey ziet alleen gevaar in deze verstrooiing wanneer ze niet dienen als basis voor toekomstige ervaringen. Dewey blijft echter ook benadrukken dat persoonlijke ervaringen niet genoeg zijn. Sociaal handelen brengt ook gemeenschappelijke ervaringen met zich mee. Het handelen van individuen heeft altijd consequenties voor anderen. Lesstof zou daarom ook zoveel mogelijk moeten aangeboden op een manier waarop leerlingen samenwerken. Dewey ziet de school als een maatschappij in het klein, waar leerlingen leren het handelen op elkaar af te stemmen. Abstracte lesstof geïsoleerd van persoonlijke ervaringen of handelingen moet daarom zoveel mogelijk worden vermeden.

Opvoeding en democratie

Dewey is er van overtuigd dat elke opvoeding rekenschap moet geven van democratische principes. Opvoeding zou plaats moeten vinden binnen een democratische samenleving. Anderzijds zou ook het individu moeten worden opgevoed in democratische beginselen. De voordelen hiervan zijn er in veelvoud. Allereerst is alleen een democratische samenleving een samenleving waarin vooruitgang kan plaatsvinden. Een samenleving die gebaseerd is op gewoonten, tradities en vastgeroeste conventies is conservatief. Een dusdanige samenleving is statisch en staat niet open voor nieuwe ideeën. Nieuwe ideeën vinden hun oorsprong echter altijd in het individu. De opvoeding moet ertoe bijdragen dat dit individu zo veel als mogelijk leert reflecteren over zijn handelingen en ervaringen. Hiertoe behoort ook het feit dat het individu de gebruiken en tradities, de *habits* van de cultuur waarin hij opgroeit ter discussie mag stellen. De wereld is immers nooit af. Hiertoe behoort ook het principe dat denken begint bij onzekerheid en twijfel:

---

⁷ Hoewel Dewey het woord authentiek niet gebruikt is deze term zeker toepasbaar op Deweys ervaringsbegrip.

Denken echter begint [...] met twijfel en onzekerheid. Het markeert een onderzoekende, jagende houding in plaats van beheersing en bezit. Door dit kritische denkproces wordt ware kennis herzien en uitgebreid en worden onze opvattingen over de stand der dingen opnieuw georganiseerd (2011, p. 70)

Een progressieve maatschappij staat open voor de groei van zijn leden. Deze groei kan alleen tot stand komen als het individu een kritische houding, een houding van reflectie, een houding van experimenteren wordt bijgebracht. Op deze manier snijdt het mes aan twee kanten. Het individu ontwikkelt zich, maar dientengevolge ontwikkelt ook de maatschappij zich verder. Individuele variatie en differentiatie zijn daarvoor vereisten.

Opvoeding als socialisatie

Dewey legt de nadruk op het sociale karakter van opvoeding en onze handelingen. De ervaringen die wij opdoen verschillen per situatie. Wij maken altijd deel uit van meerdere samenlevingsvormen. In de socialisatie, in het mens-woorden, moet rekening gehouden worden met dit gegeven. Mensen kunnen alleen met elkaar samenwerken wanneer ze over de randen van hun eigen ervaringsgebied of omgeving heen kunnen kijken. De opvoeding mag dus geenszins beperkt worden tot die gedeelde ervaringen van een bepaalde cultuur. Ervaringen hebben een 'actieve kant' zegt Dewey. Ervaringen kunnen ook de externe condities veranderen die de primaire ervaringen van het individu mogelijk maakten. Zo bouwen wij met onze ervaringen van de moderne cultuur voort op ervaringen vanuit het verleden. In die zin kan er sprake zijn van continue ervaringen, maar anderzijds natuurlijk ook van conservatieve *habits*, die aangepast zouden moeten worden. De opvoeding mag daarom het verleden nooit uit het oog verliezen en de manier waarop de omgeving ervaringen constitueert. Maar ook de toekomst mag nooit uit het oog verloren worden. Opvoeding moet er niet toe bijdragen dat leerlingen worden voorbereid op een leven in de toekomst. Wat die toekomst is weten we niet. De toekomst blijft open voor verandering. Het doel van opvoeding is leerlingen handvatten te verschaffen waarmee ze zelf vorm kunnen geven aan hun toekomst. Kritisch denken, het uitdiepen van ervaringen, twijfelen en experimenteren zijn een aantal van deze handvatten.

Wanneer het sociale karakter van de opvoeding in ogenschouw wordt genomen dan komen we bij een derde punt van Dewey's opvoedingsfilosofie. Elk handelen heeft consequenties voor het publieke domein zegt Dewey. Dit kan in het klein zijn maar ook in het groot. In pre-industriële samenlevingen waren onze persoonlijke handelingen terug te zien in onze gevolgen voor het publieke domein. Het publieke domein was overzichtelijk en mensen kenden elkaar vaak persoonlijk. Door de toegenomen communicatiemiddelen, door technische productie, door een verbeterde infrastructuur, door wereldwijde economische verbanden, zijn de consequenties van onze handelingen minder goed zichtbaar in het publieke domein. De wereld is groter en onoverzichtelijker geworden. Wij kunnen handelingen verrichten die consequenties kunnen hebben voor mensen aan de andere kant van de wereld en die we niet persoonlijk kennen.

Zoals we hieronder zullen zien, is er volgens Dewey is wel sprake van een *great society* maar niet van een *great community*, waarin onze gezamenlijke belangen behartigd worden. Zoals wij gezien hebben komen geïntegreerde ervaringen in de moderne samenleving niet altijd goed tot stand. Dat is iets wat Dewey samen met Adorno zal onderkennen. Dewey streeft er echter in tegenstelling tot Adorno naar om tot passende oplossingen voor dit probleem te komen. Dewey ontwikkelt daarom de theorie van de *great community*: een gemeenschap waarin ervaringen worden uitgewisseld en handelingen op elkaar worden afgestemd. De *great community* kan ertoe bijdragen dat de mensen hun vervreemding te boven komen.

De 'great community'

In *The Public and its Problems* beschrijft Dewey de problemen waarmee de moderne samenleving volgens hem heeft te kampen. Waar er in postagrarische gemeenschappen nog sprake was van een echte gemeenschap waarbij het handelen van individuen op elkaar was afgestemd en waarbij alle participanten dezelfde belangen hadden, daar is die gemeenschap in de moderne tijd uit elkaar gevallen. Volgens Dewey is er in de moderne tijd sprake van een *great society*, maar niet van een *great community*. In de *great society* leven de burgers anoniem ten opzichte van elkaar en zijn de consequenties van elke handeling niet te overzien. Ook dragen de mechanisering en de economische verhoudingen ertoe bij dat mensen onverschilliger worden over hun eigen handelingen. Hun handelingen zijn niet meer afgestemd op de publieke zaak. Daarnaast vallen veel mensen ten prooi aan consumentisme en daalt de interesse in politieke zaken omdat de politiek te ingewikkeld en technocratisch is geworden. Volgens Logister (2005) moeten de waarneembare consequenties van handelingen een bijdrage leveren aan het ontstaan van een nieuw 'publiek', de community: “Niet de gedeelde culturele aspecten, zoals traditie en taal, of geografische aspecten, zoals het gemeenschappelijk bewonen van hetzelfde grondgebied, zijn constitutief voor de politieke eenheid van een groep mensen, maar de bewustwording van de consequenties die het handelen van anderen met zich meebrengt” (p.85).

Zoals we in paragraaf 2.1.2 zagen, bestaat de maatschappij volgens Dewey uit veel verschillende subgroepen en gemeenschappen. Waar Dewey heen wil is dat er een grote gemeenschap ontstaat waarin de verschillende subgroepen met elkaar interacteren. In het ideale geval vertegenwoordigen de publieke instituties het algemene belang en is er politieke participatie van iedere burger. De staatsorde waarin dat gebeurt is uiteraard een democratie. De democratie zelf is volgens Dewey een leidraad voor de staat, maar de invulling van het publiek en de samenleving zijn altijd aan verandering onderhevig. Technologische en economische ontwikkelingen gaan vaak gepaard met een verandering van de behoeften van de samenleving en het publiek. De staatsopvatting en de beschrijving van de gemeenschap zijn dus nooit statisch, maar altijd aan verandering onderhevig: “het staat van te voren niet vast welk gedrag leidt tot de formatie van een publiek en op welke manier dit publiek besluit het gedrag te reguleren” (Logister, 2004, p. 87). Een goede staatsvorm is dus altijd een goede staatsvorm in een context waarin het de problemen van de gemeenschap kan oplossen.

De gemeenschap en de staat staan dus altijd in een wisselwerking ten opzichte van elkaar, maar wel ingebed in een democratie omdat alleen een democratie in staat is om het publieke belang te dienen. Wat voor Dewey van groot belang is, is de rol die ervaringen hierin spelen. Dewey streeft er naar dat de democratische gemeenschap een gemeenschappelijke ervaring (*ordered richness*) bezit:

[...] democratie is het geloof in de mogelijkheid van de menselijke ervaring om de doelen en middelen voort te brengen waardoor de volgende ervaring zal groeien in geordende rijkdom. Elke andere vorm van moreel en maatschappelijk geloof berust op het idee dat de ervaring uiteindelijk aan een of andere vorm van externe controle moet worden onderworpen; aan een of andere 'autoriteit' waarvan wordt verondersteld dat deze buiten het proces van de ervaring ligt. *Democratie is het geloof dat het proces van de ervaring belangrijker is dan enig specifiek behaald resultaat, zodat de behaalde resultaten uiteindelijk alleen van waarde zijn als ze worden gebruikt om het lopende proces te verrijken en te ordenen.* Omdat het ervaringsproces in staat is opvoedend te zijn, valt geloof in democratie samen met het geloof in de ervaring en de opvoeding (Dewey, 2011, p.238).

Dit uitgangspunt betekent ook dat de staat, en de gemeenschap nooit 'af' of volmaakt zijn. Elke ontwikkeling in de cultuur, wetenschap, in de politiek of in de economie vraagt weer

om nieuwe antwoorden en een nieuw publiek. Het is echter de stellige overtuiging van Dewey dat deze ontwikkelingen bijdragen aan nieuwe en verrijkende ervaringen. De opvoeding, de kunst, de wetenschap, de politiek en de media, en de burgers moeten in staat zijn om al deze ervaringen zo goed als mogelijk naar elkaar te communiceren. Op deze manier kan het gemeenschappelijk belang het beste gediend worden.

In tegenstelling tot Adorno zoekt Dewey dus naar een vorm van gemeenschappelijk samenleven waarin uitwisseling van ervaringen centraal staat. Dewey ziet de maatschappij als een vloeiend geheel waarin er veel interactie is tussen individuen en subgemeenschappen. Dewey zou de maatschappij daarom ook niet beschrijven als een amorf blok, waarin er sprake is van een cultuurindustrie en een massacultuur. Dewey streeft ook naar het vinden van een gemeenschappelijke ervaring, terwijl Adorno de ervaring lokaliseert in het individu alleen. In de volgende paragraaf ga ik in op Dewey's esthetica omdat Dewey de kunst bij uitstek ziet als het domein van diepgaande en authentieke ervaringen. Dat maakt de vergelijking met Adorno interessant.

2.2.2 ERVARING EN KUNST

Hoewel John Dewey vooral bekendheid heeft gekregen als filosoof en pedagoog heeft hij ook een belangrijk werk over kunst geschreven. Dewey's ideeën over kunst hebben echter niet zoveel aandacht gekregen als die van filosofen als Adorno of Heidegger. Dewey zag wel degelijk een belangrijke rol voor kunst weggelegd in de maatschappij. Kunst is er toe in staat om bij mensen een authentieke of continue ervaring op te roepen. Sterker nog: het zou daar zelfs naar moeten streven. Een kunstwerk is volgens Dewey dan ook nooit los te zien van de ervaringen die het oproept. Een goed kunstwerk verdiept en verbreedt de ervaringen van een individu. Kunst geeft ons een bredere kijk op het leven, het geeft het leven meer betekenis, dat is het punt dat Dewey wil maken.

Kunst als praktijk

In de beschrijving van Dewey's visie op filosofie werd duidelijk dat er geen denken kan plaatsvinden wanneer het individu en zijn omgeving van elkaar geïsoleerd zijn. Ook de kunst is niet te scheiden van zijn omgeving, van de context waarin het is ontstaan en de reactie die het oproept bij de ontvanger. Al deze dingen hangen met elkaar samen. Dewey is geen voorstander van musea omdat kunst dan wordt losgerukt van zijn omgeving, van de natuurlijke context waarin ze is ontstaan. Ze wordt daardoor afstandelijk en sluit niet aan bij de dagelijkse ervaringen van mensen. Dewey stelt dat alle kunst een praktische bijdrage levert of leverde aan de cultuur waarin ze is ontstaan. Ze was oorspronkelijk bedoeld als uitdrukking van religie, als versterking van de gemeenschap, ze was een uitdrukking van het praktische leven. Ze was dus nooit bedoeld voor musea. Dewey stelt dat de economische verhoudingen van de moderne tijd de ervaring van kunst verhindert.

The content of galleries and museums testify to the growth of economic cosmopolitanism. The mobility of trade and of populations, due to the economic system, has weakened or destroyed the connection between works of art and the *genius loci* of which they were once the natural expression. (1987, p. 15).

Het is Dewey echter niet te doen om een economische interpretatie van de geschiedenis van de kunsten. Het doel van Dewey is om te benadrukken dat kunst niet gescheiden kan worden van de cultuur waarin ze is ontstaan en de rol die de menselijke ervaring daarin heeft.

Esthetische ervaring als ontwikkelingsproces

Voor Dewey is er in de esthetische ervaring sprake van groei, van een gradueel ontwikkelingsproces. Als zodanig maakt Dewey onderscheid tussen een volledige, geïntegreerde of consummatoire ervaring en anderzijds een ruwe, basale ervaring. Ook tussen de zogenaamde populaire kunsten en de serieuze kunst is er sprake van continuïteit en niet van een 'disfunctionele dichotomie' (Alexander, 2005, p. 125). Ervaringen kunnen groeien en verdiept worden om betekenisvoller te worden. Dit is de taak van de kunst, zegt Dewey. We moeten daarom beginnen met de ruwe ervaring, de alledaagse ervaringen die onze aandacht trekken, zoals een brandweerauto die voorbij rijdt of een vrouw die in de tuin werkt of een elegante sporter. Dit zijn ervaringen die ons dagelijks leven en alledaagse bewustzijn vormgeven. De kunst is echter in staat om dit alledaagse bewustzijn te versterken, door het als het ware krachtiger uit te drukken. Dewey ziet de mens altijd als in interactie met zijn omgeving. In de omgang met zijn omgeving is er altijd sprake van een soort van spanning. Denken vindt plaats wanneer we gaan twifelen aan onze gewoonten, aan onze *habits*, wanneer we tegen moeilijkheden aanlopen. In onze handelingen proberen we een nieuwe balans te krijgen met onze omgeving. Wanneer we het *equilibrium* herstellen is de spanning opgelost en de harmonie hersteld. We voelen als het ware weer eenheid met onze omgeving. Dit proces van weerstand en oplossing, van disharmonie en harmonie, van onzekerheid en zekerheid hoort bij het leven. Wanneer we ons bewust zijn van dit soort processen kunnen we onze ervaringen verdiepen en verbreden. Ze geven ons meer inzicht in het leven. De kunstenaar kan als geen ander uitdrukking geven aan deze processen. Onze wereld voldoet aan de genoemde criteria, aldus Dewey.

There are two sorts of possible worlds in which esthetic experience would not occur. In a world of mere flux, change would not be cumulative; it would not move toward a close. Stability and rest would have no being. Equally it is true, however, that a world that is finished, ended, would have no traits of suspense and crisis, would offer no opportunity for resolution [...]. Because the actual world, that in which we live, is a combination of movement and culmination, of breaks and re-unions, the experience of a living creature is capable of esthetic quality (1987, p. 22).

Hoewel de esthetische ervaring *mogelijk* is in de huidige wereld, wil dat niet zeggen dat deze makkelijk tot stand komt. Onze zintuigen kunnen vervreemd raken doordat de moderne wereld zich kenmerkt door een hoge mate van desorganisatie. Er zijn scheidingen tussen werknemer en werkgever, tussen 'hoog' en 'laag' en er zijn geen gemeenschappelijke belangen. En wanneer die gemeenschappelijke belangen er wel zijn, zijn ze 'mechanisch' en extern gemotiveerd, bijvoorbeeld economisch. De vorm van samenleven van de moderne tijd leidt ertoe dat de zintuigen van mensen op mechanische wijze worden gestimuleerd:

We undergo sensations as mechanical stimuli or as irritated stimulations, without having a sense of reality that is in them and behind them: in much of our experience our different senses do not unite to tell a common and enlarged story (1987, p. 27).

Dewey spreekt echter de hoop uit dat kunst er toe kan bijdragen om ervaringen te verdiepen, om ervaringen cumulatief te laten zijn zodat mensen kunnen groeien, maar ook de cultuur in het algemeen. Wanneer mensen zichzelf en hun verhouding tot de omgeving beter begrijpen en gemeenschappelijke ervaringen kunnen hebben neemt de kwaliteit van de wederzijdse communicatie toe. De samenleving als geheel profiteert hiervan.

Kunst als authentieke of consummatoire ervaring

Voor zowel Adorno als Dewey geldt dat kunst een bijdrage levert aan het verdiepen en verbreden van de ervaring. Kunst kan ertoe bijdragen dat er een authentieke (Adorno) of

consummatoire ervaring (Dewey) wordt opgeroepen. Deze vorm van ervaring draagt bij beide filosofen een eenheid in zich. De elementen waaruit de ervaring is opgebouwd staan niet los van elkaar, doen zich niet schoksgewijs voor, maar staan in een onderlinge verhouding tot elkaar. Als zodanig heeft kunst een kritisch element in zich, want de alledaagse ervaring kent deze eenheid meestal niet:

Dewey and Adorno both locate the critical potential of art in its search for a unity absent in everyday experience and regard this search as the *de jure telos* of the work (Lysaker, 1998, p. 234)

De manier waarop het kritische potentieel zich vertaalt in het kunstwerk verschilt echter bij Dewey en Adorno. Bij Dewey gaat het meer om de subjectieve ervaring, de receptie van het kunstwerk dan om de inhoud van het kunstwerk. Dewey ziet een kritische functie voor kunst weggelegd, maar ziet deze kritische functie meer in het verdiepen en verbreden van de ervaring. We zien hier Dewey's continuïteitsthese terug (Eldridge, 2010, p. 258). De kunstenaar draagt er met een goed kunstwerk aan bij dat de ontvanger met andere ogen naar de wereld leert kijken. Dewey beschrijft daarom kunst 'as the most effective mode of communication that exists' (1987, p. 291). Kunst heeft als zodanig een expressieve functie en kan ertoe bijdragen dat er een vorm van ervaren ontstaat die uitstijgt boven de alledaagse ervaring. Dit is geen uitstijgen in een metafysische zin, maar een verdieping of verbreding van de alledaagse ervaring:

Art throws off the covers that hide the expressiveness of experienced things; it quickens us from the slackness of routine and enables us to forget ourselves by finding ourselves in the delight of experiencing the world about us in its varied qualities and forms (1987, p. 110).

Dewey is van mening dat kunst ons meer leert over onze eigen cultuur, maar ook over andere culturen. Kunst stelt ons in staat om ons in te leven in de ervaringen van anderen. Daarom is kunst ook zo'n krachtig communicatiemiddel. Wij leren waarden en gebruiken van andere culturen wanneer wij ons daarvoor openstellen. Zo kan kunst een bindmiddel zijn. Het leert ons om over de rand van onze eigen cultuur heen te kijken en open te staan voor anderen. Adorno en Dewey benadrukken dus beiden dat kunst ons kan bevrijden van de alledaagse ervaringen. Adorno ziet deze alledaagse ervaringen echter als verdinglijkt, terwijl Dewey niet zo ver zal gaan. Alledaagse ervaringen zijn weliswaar geen gesynthetiseerde of 'consummatoire' ervaringen, maar zijn ook niet verdinglijkt. Bij Adorno zijn alle ervaringen in de moderne tijd bepaald door de wetten van het kapitalisme, de ruilhandel en de arbeidsdeling. Ervaringen zijn dus noodzakelijk verminkt. Ook Dewey ziet problemen in de ervaringen die mensen opdoen in de huidige tijdsgeest. Deze ervaringen kunnen echter verdiept en verbreed worden, volgens de continuïteitsthese.

Kunst als emancipatie

Voor zowel Adorno als Dewey heeft de kunst en het ervaren van kunst, een *emanciperende functie*. Voor Adorno is kunst in zijn negatieve functie een vingerwijzing naar een andere of betere wereld, een utopia. De kunstervaring draagt ertoe bij dat we de schijn van de huidige maatschappij, zijn verdinglijking, kunnen doorzien en begrijpen. Daarvoor moet kunst zich wel eerst terugtrekken uit de maatschappij. Juist wanneer kunst afgewezen wordt en juist door middel van dissonanten, kan kunst haar emanciperende functie vervullen. Daarbij neemt Adorno impliciet aan dat authentieke ervaringen ons mondiger en autonomer maken. Kunst spreekt ons daarnaast aan op onze spontane impulsen, de zogenaamde *mimese*. Spontaniteit gecombineerd met actieve inspanning en concentratie dragen ertoe bij dat we de verdinglijking van ons bewustzijn kunnen doorbreken en

houding van 'openheid' ten opzichte van de omgeving en onze medemensen kunnen creëren.

In tegenstelling tot Adorno hoeft kunst voor Dewey niet per se dissonant te zijn. Eenheid in verscheidenheid waarin de losse elementen van het kunstwerk worden geïntegreerd dragen bij aan een esthetische of 'consummatoire' ervaring. Kunst leert ons ook over andere beschavingen, waarden en gebruiken. Daarnaast geeft kunst ons inzicht in onze eigen cultuur. In deze zin heeft kunst een bindende factor. Kunst is het krachtigste communicatiemiddel wat er is, aldus Dewey. Samen met de opvoeding kan zij een bijdrage leveren aan een betere samenleving. Kunst en opvoeding kunnen een alternatief bieden voor het klimaat van *Halbbildung*.

Conclusie

In deze scriptie heb ik willen aantonen dat Dewey's opvoedingsfilosofie een uitweg biedt uit het probleem waarvoor Adorno opvoeding in de moderne tijd gesteld ziet. Dewey biedt een alternatief voor Adorno's opvoeding tot mondigheid. Volgens Adorno leven we in een klimaat van *Halbbildung*, een klimaat van verdinglijkte en fragmentarische ervaringen. Verder oefenen de maatschappij met zijn kapitalistische uitgangspunten en de cultuurindustrie druk uit op het individu. Hoewel Adorno zelf een opvoeding tot mondigheid voorstelde, heb ik willen aantonen dat dit alternatief 'slechts' verzandt in verzet tegen de bestaande orde en dat zijn positie elitair is. Tevens is volgens Adorno de huidige situatie zo pervasief en doordringend, dat er zelfs helemaal geen alternatief voor een betere samenleving meer mogelijk lijkt. Dewey slaagt er mijns inziens beter in om in zijn opvoedingsfilosofie aan zowel het *individu* als de *samenleving* recht te doen. Voordat ik op de uitweg van Dewey in ga wil ik laten zien dat, hoewel beide filosofen uitgaan van verschillende premissen, er toch grotere overeenkomsten tussen de twee denkers zijn dan op het eerste gezicht lijkt. Adorno zelf zou met grote waardering over John Dewey hebben gesproken, zo schrijft Rolf Tiedemann:

Adorno, ohne allzuviel Affinität zur Philosophie seines amerikanischen Gastlandes, hat von John Dewey stets im Ton größter Hochachtung, wo nicht Bewunderung gesprochen. Dewey, der seine Philosophie *Experimentalismus* nannte und den Adorno der Intention des eigenen Denkens, ins Offene, Ungedechte nahe wußte, war für ihn "ein zeitgenössischer Denker, der trotz seinem Positivismus Hegel näher ist als ihrer beider angebliche Standpunkte" (GS 5, S. 373) (geciteerd uit Adorno, 2007, p. 304).

Hoewel het niet terecht is dat Adorno Dewey een positivist noemt, want experimentele handelingen nemen nooit blinde feiten als uitgangspunt, maar nemen altijd de toekomst in ogenschouw (zie 2.1.1), ziet Adorno toch een nabijheid in Dewey. Deze nabijheid vinden wij in het begrip ervaring zoals ik heb laten zien, maar Adorno waardeerde ook het element van spel en experimenteren in het denken van Dewey (2007, p. 232). Dit sluit aan bij het begrip van *mimese*, de kinderlijke spontaniteit waarmee elk individu volgens hem is uitgerust.

Waar Adorno en Dewey elkaar ook zeker in vinden is in de volgende Hegeliaanse uitspraak die Adorno deed in *Theorie der Halbbildung*: "Je heller die Einzelnen, desto erhellter das Ganze" (2006 p. 15). Beide filosofen zetten in op een autonoom individu. Authentieke of verrijkte ervaringen helpen om autonomie tot stand te brengen. Kunst en opvoeding kunnen hier een belangrijke bijdrage aan leveren. En uiteindelijk komt dit de samenleving (*das Ganze*) ten goede. Voor zowel Adorno als Dewey is de emancipatie van het individu een belangrijk uitgangspunt voor de samenleving. Een samenleving kan niet zonder autonome individuen. Individuen zijn volgens Adorno en Dewey autonoom wanneer ze authentiek kunnen ervaren en in stand zijn om een nieuwe relatie met de omgeving op te bouwen. Voor Adorno bestaat deze relatie in het doorbreken van het verdinglijkte bewustzijn. Voor Dewey in een verbreed ervaringsbegrip. De fragmentarische ervaringen die volgens Adorno zo kenmerkend zijn voor de situatie van *Halbbildung*, worden door Dewey herkend en beschreven. Dewey zet hier de continuïteitstheese tegenover. Wij kunnen onze ervaringen verdiepen en verbreden, zodat we onze ervaringen tot een eenheid kunnen smeden.

Hoewel beide filosofen verschillen in de aard waarin ervaringen volgens hun verminkt kunnen zijn, zet zowel Adorno en Dewey in op dit 'verbeterde' ervaringsbegrip. Kunst en opvoeding kunnen ertoe bijdragen dat wij authentieker of dieper gaan ervaren en

dat er daardoor een betere relatie met onze omgeving en met onze medemensen bewerkstelligd wordt. Met andere woorden: hoe authentieker de ervaring, hoe meer dat de samenleving ten goede zal komen. Beide filosofen stellen verder dat individuen niet los te denken zijn van hun omgeving, we kunnen de verhouding met onze omgeving altijd transformeren. Voor Adorno bestaat deze transformatie in een dynamische activiteit of mediatie, zoals hij dat noemt (zie 1.1.1). Ook Dewey stelt dat individuen steeds een nieuwe verhouding met hun omgeving kunnen bewerkstelligen. Daarom wordt zijn filosofie ook wel een transactionele kentheorie genoemd (2.1.1). Het verschil is echter dat bij Adorno deze transformatie tot stand komt door een *denkactiviteit* terwijl bij Dewey sprake is van een *handelingsactiviteit*. Juist het uitgangspunt dat wij handelende wezens zijn maakt Dewey's opvoedingsfilosofie een goed alternatief. Een autonoom individu beperkt zich niet tot contemplatie, maar handelt in het publieke domein en stemt zijn handelingen af op zijn medemens.

Opvoeding tot een gemeenschappelijke ervaring

Zowel Adorno als Dewey stelt dat opvoeding en kunst ertoe kunnen bijdragen dat individuen autonomer en mondiger worden. Voor Adorno staat opvoeding tot mondigheid gelijk aan het opdoen van authentieke ervaringen. Volgens Dewey moet opvoeding bijdragen aan participatie aan de democratische samenleving. Ik wil concluderen dat het dit laatste punt is waar het ervaringsbegrip van Dewey beter in slaagt dan dat van Adorno. Ervan uitgaande dat het opdoen van ervaringen bijdraagt aan emancipatie van het individu en dat dit uiteindelijk de samenleving ten goede komt, daar wil Dewey deze ervaringen ook daadwerkelijk inzetten om een gemeenschap te bewerkstelligen. Dewey is, in tegenstelling tot Adorno, op zoek naar een *gemeenschappelijke ervaring*. Dewey is het tot op zekere hoogte met Adorno eens dat de moderne tijd ervaringen kan verminken. Maar er zit een fundamenteel en methodologisch verschil tussen Dewey en Adorno in de aard waarin ervaringen volgens hen verminkt kunnen zijn. De moderne maatschappij verminkt ervaringen noodzakelijkerwijs, daar is geen ontkomen aan, aldus Adorno. Dewey stemt tot op zekere hoogte in met het feit dat ervaringen verminkt kunnen raken, maar onze ervaringen staan altijd open voor reconstructie. Sterker nog, denken begint juist met twijfel en onzekerheid, met ervaringen die nog niet geïntegreerd zijn, zegt Dewey. Ons kritische denkvermogen kan helpen om ervaringen aan elkaar te relateren om zo tot een diepere en verrijkende ervaringen te komen. Kunst en opvoeding kunnen hier aan bijdragen.

Ervaringen staan open voor reconstructie, maar dat geldt volgens Dewey ook voor de samenleving. De samenleving ligt niet voor altijd vast, zegt Dewey en dat geldt daarom ook voor de natuur van de mens. Dewey zou kunnen zeggen dat de door Adorno beschreven cultuurindustrie met haar amusement en vervlakking verkeerde *habits* aankweekt bij mensen. Maar *habits* kunnen altijd ter discussie worden gesteld. Sterker nog, het is juist goed om *habits* ter discussie te stellen, want anders leiden ze alleen maar tot conservatisme en wordt de samenleving statisch.

Hetzelfde geldt voor de economische verhoudingen. Deze kunnen weliswaar een verkeerde invloed hebben, maar daar stelt Dewey tegenover dat de samenleving er zorg voor moet dragen dat (economische) belangen gemeenschappelijk worden. Wanneer we onze handelingen afstemmen op de publieke zaak en actief participeren in de democratie zijn we al een eind op weg. Voor Dewey bestaat er dus geen maatschappij zonder samenwerking. Volgens Dewey is de maatschappij opgedeeld in verschillende subgroepen en gemeenschappen, maar wanneer deze gemeenschappen met elkaar samenwerken en het handelen afstemmen op de publieke zaak is er aan een belangrijke voorwaarde van samenleven voldaan. Hierin verschilt Dewey van Adorno die de samenleving ziet als een amorf en monolithisch blok.

Adorno lijkt met zijn ervaringsbegrip te blijven steken in verzet tegen de bestaande orde. Niet-meedoen is immers een belangrijk criterium voor autonomie, aldus Adorno (zie 1.2.1). Maar Dewey zal zeggen dat een samenleving niet kan functioneren op basis van autonomie alléén, samenwerking tussen individuen is onontbeerlijk. In tegenstelling tot Adorno geeft Dewey echter ook duidelijke criteria aan de hand waarvan wij kunnen toetsen of de samenwerking ook uiteindelijk iedereen ten goede komt (zie 2.2.1). Adorno zet met zijn ervaringsbegrip grotendeels in op de ontwikkeling van het individu, maar lijkt er niet in te slagen om deze ten goede te laten komen aan de samenleving als geheel. Het feit dat Adorno geen politieke filosofie heeft willen ontwikkelen is hiervan het lichtend voorbeeld.

Cultureel pluralisme

Adorno zou Dewey op zijn beurt echter kunnen verwijten dat zijn filosofie totalitair en te inclusief is, omdat het geen ruimte laat voor afwijkende overtuigingen, voor het niet-identieke en het vreemde in de samenleving. Het streven naar een *great community* zou immers kunnen betekenen dat de samenleving eenvormig wordt en geen ruimte laat voor pluraliteit. Dewey verdedigt echter een vorm van cultureel pluralisme zoals Eisele (1983) laat zien. Dewey's positie is te karakteriseren als een 'eenheid in verscheidenheid'. Verschillende culturen, overtuigingen en dus ervaringen, binnen een samenleving, kunnen voor conflicten zorgen. Maar juist deze conflicten, als ze niet te ver worden doorgevoerd, zijn volgens Dewey de motor van vooruitgang. Door van elkaars ervaringen te leren en door open staan voor elkaars opvattingen verrijken wij onze samenleving. Honneth (1998) betoogt dat dit openstaan voor elkaar niet berust op louter consensus, zoals bijvoorbeeld Habermas volgens hem de democratie opvat, maar dat zij juist is gebaseerd op de samenwerking tussen verschillende individuen. Juist het feit dat elk individu zijn plaats in de samenleving anders inneemt dan een ander individu, juist de arbeidsdeling, zorgt ervoor dat individuen hun belangen kunnen en moeten afstemmen op het algemeen belang. Ook dit is een belangrijk argument tegen Adorno die de arbeidsdeling juist een van de oorzaken ziet van de vervreemding en isolatie van individuen in de samenleving⁸. Er is dus een alternatief, wanneer we streven naar een maatschappij waarin we tegemoet komen aan elkaars belangen.

Filosofie en opvoeding als probleemoplossing

Waar Adorno pessimistisch is over de moderne tijd en de hoop uitsprekt dat authentieke ervaringen kunnen bijdragen aan een andere samenleving, daar geeft hij geen echte uitwerking van hoe deze samenleving eruit zou moeten zien. Adorno houdt vast aan een filosofie die kritisch is ten opzichte van zichzelf en ten opzichte van de samenleving. Authentieke ervaringen spelen daarin een belangrijke rol. Op deze manier wil Adorno vast houden aan het begrip van 'waarheid' dat de filosofie eigen zou zijn. Hierin schuilt ook het elitaire in de uitgangspunten van Adorno. Filosofie is volgens hem zoeken naar de waarheid. Het is echter de vraag wat het pedagogische gehalte van Adorno's opvoedingsfilosofie concreet is. De filosoof, in zijn elitaire ivoren toren, heeft misschien de waarheid in pacht. Daar staat tegenover dat deze positie een afwijzing van het bestaande met zich meebrengt en zelfs een vorm van lijden, van verzet. De filosofie bestaat uit een terugtrekkende beweging. Dewey's filosofie is allesbehalve elitair. Hij wil de filosofie inzetten om de problemen waar de samenleving mee kampt van een oplossing te voorzien. Filosofie is niet alleen denken, maar ook handelen. Een verrijking van ervaringen is daarbij het doel. Definitieve oplossingen zijn er echter niet. Juist dat zet ons weer aan tot denken.

---

8 Zie paragraaf 1.1.2

LITERATUUR

- Adorno, T.W., (1971a): *Opvoeding tot Mondigheid* (Uitgeverij het Spectrum, Utrecht / Antwerpen)
- Adorno, T.W., (1971b): *Minima Moralia* (Uitgeverij het Spectrum, Utrecht / Antwerpen)
- Adorno, T.W., (1991): *The Culture Industry Reconsidered* (In: *Adorno, The Culture Industry*, Routledge 2001)
- Adorno, T.W., (2005): *Negative Dialectics* (Continuum, New York)
- Adorno, T.W., (2006): *Theorie der Halbbildung* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main)
- Adorno, T.W., (2007): *Vorlesung über Negative Dialektik* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main)
- Adorno, T.W. & Horkheimer, M., (2011): *Dialectiek van de Verlichting* (Uitgeverij Boom, Amsterdam)
- Alexander, T.M., (2005): *De kunst van het leven: Deweys esthetica* (In: *John Dewey: een inleiding tot zijn filosofie*, Louis Logister (red.). Uitgeverij DAMON)
- Berding, J. & Miedema, S., (2005): Individualiteit, socialiteit, democratie en het curriculum: De opvoedingsfilosofische denkbeelden van John Dewey (In: *John Dewey: een inleiding tot zijn filosofie*, Louis Logister (red.). Uitgeverij DAMON)
- Biesta, G., (2005): *Kennen als een vorm van handelen: John Deweys transactionele kentheorie* (In: *John Dewey: een inleiding tot zijn filosofie*, Louis Logister (red.). Uitgeverij DAMON)
- Dewey, J., (1940): *Freedom and Culture* (George Allen and Unwin Ltd, London)
- Dewey, J., (1981): *Experience and Nature* (In: *The Later Works 1925-1953*. Carbondale: Southern Illinois UP. Vol. 1: 1925)
- Dewey, J., (1984): *The Development of American Pragmatism* (In: *The Later Works 1925-1953*. Carbondale: Southern Illinois UP. Vol. 2: 1925)
- Dewey, J., (1985): *The Public and its Problems* (Swallow Press, Chicago)
- Dewey, J., (1987): *Art as Experience* (In: *The Later Works 1925-1953*. Carbondale: Southern Illinois UP. Vol. 10: 1934)
- Dewey, J., (1997): *Experience & Education* (Simon & Schuster, Touchstone)
- Dewey, J., (2009): *Democracy and Education* (Merchant Books)
- Dewey, J., (2011): *Creatieve democratie: de taak die voor ons ligt* (vertaald uit het Engels door Joop Berding, In: *John Dewey over opvoeding, onderwijs en burgerschap: een keuze uit zijn werk*. Uitgeverij SWP, Amsterdam)

- Dewey, J., (2011): *Denken in opvoeding en onderwijs* (Uit: *Democracy and Education*. Vertaald uit het Engels door Joop Berding, In: *John Dewey over opvoeding, onderwijs en burgerschap: een keuze uit zijn werk*. Uitgeverij SWP, Amsterdam)
- Dewey, J. (2011): *De democratische opvatting van onderwijs* (Uit: *Democracy and Education*. Vertaald uit het Engels door Joop Berding, In: *John Dewey over opvoeding, onderwijs en burgerschap: een keuze uit zijn werk*. Uitgeverij SWP, Amsterdam)
- Dewey, J. (2011): *Het individu en de wereld* (Uit: *Democracy and Education*. Vertaald uit het Engels door Joop Berding, In: *John Dewey over opvoeding, onderwijs en burgerschap: een keuze uit zijn werk*. Uitgeverij SWP, Amsterdam)
- Eisele, J.C., (1983): *Dewey's Concept of Cultural Pluralism* (In: *Educational Theory*. Vol. 33 Numbers 3 & 4)
- Eldridge, R., (2010): *Dewey's aesthetics* (In: *The Cambridge Companion to Dewey*. Cambridge University Press)
- Foster, R., (2007): *Adorno: the Recovery of Experience* (State University of New York Press, Albany)
- Hammer, E., (2006): *Adorno and the Political* (Routledge)
- Honneth, A., (1998): *Democracy as Reflexive Cooperation. John Dewey and the Theory of Democracy Today* (In: *Political Theory*, vol. 26. 763-783)
- Janssen, B., (1979): *Befreiendes Denken, Ideologiekritischer Unterricht nach Bahro und Adorno* (Europäische Verlagsanstalt, Köln / Frankfurt am Main)
- Kappner, H. (1984): *Die Bildungstheorie Adornos als Theorie der Erfahrung von Kultur und Kunst* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main)
- Kivelä, A., (2012): *Between Bildung and Growth: Connections and Controversies* (In: Siljander, P., Kivelä, A., Sutinen, A. (Eds.), *Theories of Bildung and Growth*. Sense Publishers)
- Lijster, T., (2012): *Critique of Art: Walter Benjamin and Theodor W. Adorno on Art and Art Criticism* (Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen)
- Lysaker, J.T., (1998): *Binding the Beautiful: Art as Criticism in Adorno and Dewey* (In: *The Journal of Speculative Philosophy*, New Series. Vol. 12. No 4, pp. 233-244)
- Logister, L., (2005): *Sociale reconstructie en burgerparticipatie: Deweys politiek-filosofische opvattingen* (In: *John Dewey: een inleiding tot zijn filosofie*, Louis Logister (red.). Uitgeverij DAMON)
- O'Connor, B., (2013): *Adorno* (Routledge, New York)
- O'Connor, B., (2004): *Adorno's Negative Dialectic* (Massachusetts Institute of Technology)

- Paddison, M., (2003): *Authenticity and Failure in Adorno's Aesthetics of Music* (In: The Cambridge Companion to Adorno. Cambridge University Press)
- Stojanov, K., (2012): *Theodor W. Adorno: Education as Social Critique* (In: Siljander, P., Kivelä, A., Sutinen, A. (Eds.), *Theories of Bildung and Growth*. Sense Publishers)
- Wiggershaus, R., (2002): *Adorno* (Uitgeverij Lemniscaat, Rotterdam)